

PHUROSA YA MUSALAUNO

PHUROSA YA MUSALAUNO

M J Mafela

1.1 MARANGAPHANĀ

Musi ri sa athu u amba nga phurosa ya musalauno kha Tshivenda, kha ri thome u fhindula mbudziso i tovhelaho: Phurosa ndi mini? Phurosa ndi lushaka luñwe lwa mañwalwa a litheretsha ane a tou anetshelwa. A nga vha ane a tou anetshelwa nga u tou ñwalwa kana a tou anetshelwa nga mulomo. Kha lushaka ulwu lwa mañwalwa a litheretsha hu vha na muanetsheli na muthetsheseli. Vhenevha ndi vhane ra nga vha vhidza muñwali na muvhali. Phurosa i kwama vhutshilo ha vhatu shangoni, fhedzi-ha ri nga si ri phurosa ndi mafhungo a ngoho. Mañwalwa a litheretsha a phurosa ndi a khumbulelwa. Naho e a khumbulelwa, a kwama vhutshilo ha vhatu vhane vha vha henefho hune a khou ñwalwa e hone. One a tou fana na tshivhoni tshine ngatsho vhatu ra kona u ñivhona ngatsho.

Phurosa i a khethekanywa ya bva khethekanyo mbili zwi tshi bva kha uri mafhungo a pfukiselwa hani u bva kha muanetsheli u ya kha vhatetsheseli. Ri na lushaka lwa phurosa lune lwa tou anetshelwa nga mulomo, lwone ndi lune ra lu vhidza uri ngano. Ngano dzo vha dzi tshi tou anetshelwa nga vhahulwane ho dzulwa zwavhuḍi kale, vhana vho thetshelesa. Nga u anetshelwa ha ngano vhana vho vha vha tshi kona u pfa mafhungo manzhi e a bvelela kale, na mafhungo-khumbulelwa ane a vha na ndayo. Ndayo iyi i livhiswa kha vhahulwane na vhatuku. Inwe

khethekanyo ndi ya mañwalwa a phurosa ane a tou ñwalwa. Iyi khethekanyo yone ndi ine ya vhidzwa u pfi mañwalwa a phurosa a musalauno. Ri ri ndi a musalauno ngauri kuanetshela kwao kwo fhambana na kwa tshifhingani tsha kale. A si hunzhi kha ɔa Venɔa hune maɔuvha ano ra wana vhathu vha tshi kha ɔi anetshela vhana vhavho ngano. Hu ɔana na dzone ngano dzi vho tou ñwaliwa vhathu vha dzi vhala kha bugu. Dziñwe dzadzo ndi dzine dza anetshelwa kha dziradio na dzithivii. Vhunuzhi ha vhathu vhane vha tama u anetshela mafhungo nga vhutshilo ha vhathu vhane vha tshila navho, vha shumisa bugu u anetshela mafhungo ayo. Vhavhali na vhone vho no vha na dzema ɔa u tou vhala bugu musi vha tshi tama u pfa mafhungo.

Mañwalwa a ɔitheretsha a phurosa a nga dovha hafhu a khethekanywa u ya nga vhulapfu na zwi re ngomu khao. Hu na mañwalwa a phurosa ane a vha one o lapfesaho u fhira mañwe. Aya a bvelela kha tshifhinga tshilapfu tsha vhutshilo ha muthu. Aya mañwalwa a phurosa a vhidzwa u pfi nganea. Mañwe-vho ndi ane a vha mapfufhi, ane a kwama tshipiɔa tshiɔuku tsha vhutshilo ha muthu. Anea a vhidzwa u pfi nganeapfufhi. Ri dovha hafhu ra wana lushaka luñwe lwa mañwalwa a ɔitheretsha a phurosa ane a vhidzwa u pfi maanea. Maanea one ndi mapfufhi, a ɔi ɔoɔou lingana na nganeapfufhi. Tshi a fhambanyaho na nganeapfufhi ndi uri one a tou ɔalutshedza nga zwiñwe zwo tiwaho kana zwo bvelelaho.

Ro no ɔi bula uri phurosa ya musalauno ndi lushaka lwa mañwalwa a ɔitheretsha. Ngauralo a ri nga ambesi nga ha mishumo yalwo fhano ngauri ro no ɔi sumbedza nga ha mishumo ya mañwalwa a ɔitheretsha afho nɔha kha marangaphanda. Fhedzi-hari songo hangwa uri phurosa ndi vhotsila. I a mvumvusa, ya laya, ya dovha hafhu ya ita uri vhavhali vha kone u ɔivha zwinzhi nga vhutshilo ha vhathu vhane vha tshila navho.

Afha kha ndima iyi a ri nga ambesi nga mañwalwa a ñitheretsha a phurosa ya mvelele (dzingano). Ndivho yashu ndi u amba nga phurosa ya musalauno. Ro no ñi sumbedza afho nñha uri phurosa ya musalauno i nga khethekanywa u ya nga nganea, nganeapfufhi na maanea. Aya mañwalwa a phurosa ya muasalauno ndi one ane a ño ambeswa ngao. Zwihulu zwine ha ño haseledzwa ngazwo malugana na lushaka ulwu lwa mañwalwa a ñitheretsha ndi ñhoëa dzao. Zwine zwa ita uri ri kone u fhambanya phurosa ya musaluno kha ñirama na vhurendi ndi ñhoëa dza tshaka idzo dza mañwalwa. Ri nga kona u fhambanya zwavhuñi phurosa ya musalauno na dziñwe tshaka dza mañwalwa a ñitheretsha nga u sedza kupfukisele kwa mafhungo u bva kha muanetsheli u ya kha muthetshesi, tshivhumbeo, tshitaila, kuolelwe kwa vhaanewa, kuñivhadzele kwa fhethuvhupo na tshifhinga, kuñivhadzele kwa thero, na zwiñwe. Musi ri sa athu u amba nga ñhoëa dza phurosa ya musalauno, kha ri thome u ñola uri hone phurosa ya musalauno yo ima hani kha Tshivenda.

Ho no ñi ñwalwa mañwalwa a phurosa a Tshivenda a re na tshivhalo. Mañwalwa a phurosa kha Tshivenda o thoma u ñwalwa nga Vharumiwa vha zwa Vhurereli. Vhenevha ndi vhe vha vha vha tshi pindulela mafhungo a kha Bivhili vha a ita nganeapfufhi dze vhagudi vha vha vha tshi vhala dzone musí vha tshi khou guda. Vha tshi ya phanda Vharumiwa avho vho ño humbela uri Vhavana vha vha anetshela ngano dza Tshivenda vhone vha tshi dzi ñwala uri vhagudi vha ño kona u guda ngadzo. U bva henevho ndi he Vhavana na vhone vho no vha na vhathu vho funzeaho vha tshi thoma u ñwala nganeapfufhi dzo livhiswaho kha ngano dza Vhavana. Aya o vha one mathomo kha phurosa ya musalauno ya Tshivenda.

Muthomi wa phurosa ya musalauno yone-yone ya Tshivenda ndi Vho-T N Maumela. Vho-Maumela vho thoma nga u ñwala nganea yavho ine ya pfi *Elelwani* nga 1954. Avha vho tovhelwa nga muñwali Vho-E S Madima nga 1956 nga nganea yavho *A sí ene*. Ho ño tovhela vhañwali

vha fanaho na Vho-M E R Mathivha (*Tsha ri vhone*), Vho-Masekela (*Nungo dzi mulomoni*), Vho-Makamu (*Nyabele-Muthiavivho*) na vhañwe. Avha vhañwali ndi vhone vho vulaho gondo la phurosa ya musalauno yone-yone kha Tshivenḁa. Siani la nganeapfufhi na hone muthomi o ḁi vha vhone Vho-Maumela nga nganeapfufhi yavho ine ya vhidzwa u pfi *Zwiitavhathu*. Ngwaniwapo kha maanea o vha Vho-T N Makuya. Fhedzi sia ili la mañwalwa a litheretsha lo lenga u ñwalwa kha Tshivenḁa. Naho vhañwali vha tshifhingani tshe tsha vha tshi tshi vhuswa nga vharumiwa vho ḁi ita vha tshi kwama maanea, a vho ngo tou a ñwalesa. Hunzhi o vha a tshi tanganywa na nganeapfufhi. U swika zwino ho no tutuwa vhañwali vhanzhi vha nganea, nganeapfufhi na maanea; nahone ho no ñwalwa mañwalwa a litheretsha a phurosa a re na tshivhalo.

Afha fhasi ri ḁo haseledza nga thodea dza phurosa ya musaluno, hu tshi katelwa nganea, nganeapfufhi na maaanea. U haseledza nga thodea idzi zwi ḁo ita uri hu pfesewe vhuvha ha lushaka luñwe na luñwe lwa phurosa ya musalauno.

1.2 NGANEA

Nganea ndi liñwalwa la phurosa la khumbulelwa line la amba nga ha vathu na thaidzo dzavho kha lushaka. Lone ri kona u li fhambanya na nganeapfufhi kana maanea nga vhulapfu haḁo. Abrams (1981:119) u bula uri phambano yeneyi i ḁiswa nga uri,

... its magnitude permits a greater variety of characters, greater complication of plot (or plots), ampler development of milieu, and more sustained and subtle exploration of character than do the shorter, more concentrated, modes.

(... u t̃andavhuwa hayo i tendela u vha hone ha vhaanewa vho fhambanaho, kubvedzele kwa puloto ya mafhungo kwo t̃andavhuwaho (kana dzipuloto), u t̃andavhuwa ha kubvedzele kwa fhethuvhupo, na khonadzeo ya tsedzuluso ya vhaanewa nga ndila yo t̃andavhuwaho u fhirisa kha nganeapfufhi kana mañwalwa mapfufhi.)

Nganea yone-yone i fanela u fhira masiat̃ari a ðana na mahumi mavhili. Nganea dzine masiat̃ari adzo a vha fhasi ha ðana na mahumi mavhili dzi vhidzwa u pfi nganea pfufhi. Vhunzhi ha nganea dza Tshivenda ndi dzi sa fhiri masiat̃ari a ðana nga vhulapfu. Muñwali Magwabeni ndi vhone vho no ñwalaho nganea dzone-dzone u swika zwino kha Tshivenda. Afha ri amba nganea dzi fanaho na *Zwi do fhela ngani*.

Mafhungo a ng̃anea a dovha hafhu a kwama vhutshilo vhulapfu ha muanewa, ha tou kwama fhedzi tshiñwe tshipiða tsha vhutshilo. Zwiwo zwa kha nganea ndi zwinzhi u fhira zwa kha nganeapfufhi kana maanea. Hunzhi ri wana uri nganea dzi na ndayo kha vhathu ngaauri dzi amba nga matshilisano vhukati havho na u themendela uri vha fanela u tshila hani. Vhañwali vhadzo vha kona u vhona zwo khakheaho kha vhutshilo ha vhathu, vha kona u vha kaidza. Vhunzhi ha vhañwali vha nganea vha Vhavenda vha ñwala nganea dza ndayo. Kha vha t̃ole nganea dzi fanaho na *Elelwani, A si ene, Nungo dzi mulomoni, Tsha ri vhone*, na dziñwe. Ri nga tou ri vhunzhi ha vhañwali vha nganea kha tshifhinga tsha u thoma vho vha vha tshi laya vhavhali. Ri nga kha ði ri vho vha na t̃huthuwedzo ya zwa vhurereli.

Nganea dzi na tshakha dzo fhambanaho. Hu na nganea dzine dza anetshela nga mafhungo a sialala a lushaka. Idzi ndi dzine dza vhidzwa u pfi nganea dza ðivhazwakale. Naho mafhungo a hone e a khumbulelwa, vhunzhi hao a kwama zwe zwa bvelela kha lushaka. Afha ri amba nga nganea dzi fanaho na *Phusuphusu dza Dzimauli yo ñwalwaho nga Vho-Phophi*. Mafhungo a kha nganea iyi naho e a khumbulelwa, vhunzhi ha zwiitei ndi zwo iteaho kha vhathu vha Hatshivhasa. Fhethuvhupo ndi

hune vhathu vha kona u hu vhona. Kha tshifhinga tsha zwino hu kha di vha na vhathu vhane vha kona u anetshelela zwo bvelelaho zwenezwo hu na midiano vhukati ha Vhavenda nga tshavho na vhukati ha Vhavenda na minwe mirafho. Izwi zwi khwathisa uri aya ndi mafhungo a kwamaho divhazwakale ya lushaka luñwe lwa Vhavenda. Hu dovha hafhu ha vha na nganea ine ya vhidzwa u pfi ndi ya u todisisa. Nganea ya u todisisa i kwama vhukhaxhi na vhatodisisi vha vhukhaxhi uho. Hothe hune muvhali a vha a tshi khou vhala u do vha a tshi khou vhala nga ha uri vhukhaxhi he a tangana naho mathomoni vhu todisiswani u swika mukhaxhi a tshi wanala. Afha muñwali u vha a tshi khou lingedza u tana zwine vhatodisisi vha todisisa zwone vhukhaxhi na uri vkhaxhi vha lingedza hani u dzumba vhukhaxhi havho. Kha nganea nanzhi, vkhaxhi vha fhedza vho wanala vha farwa. Kha Tshivenda a hu tou vha na nganea nanzhi dzine dzi nga vhidzwa u pfi ndi dza u todisisa. Fhedzi-ha nganea dzi fanaho na ya *Nwana wa mme anga yo ñwalwaho* nga Vho-Mphaphuli na *Bono la mboni yo ñwalwaho* nga Vho-Mahamba, dzo imela lushaka ulwu. Luñwe lushaka lwa nganea ndi lune lwa vhidzwa u pfi nganea ya u tshimbila u tshi wanisisa. Kha ulwu lushaka hu wanala muanewa e ene ane a sokou bva a zhakana na lo a tshi toda u vhona zwine a do tangana nazwo. Zwiitei zwa puloto kha lushaka ulu a zwi tou tovhekana u fana na kha dziñwe nganea, u hu pfi zwi fanela u tovhekana nga u rali. A hu tou vha na u pfi hu tovhelwa kuitele kufhio, tenda zwiitei zwothe zwa vha zwo livhiswa kha muanewa muthihi. Kha Tshivenda lushaka ulwu lwa nganea a lwo ngo anda. Hu dovha hafhu ha vha na lushaka lwa nganea lune lwa vhidzwa u pfi nganea ya matshilisano. Lushaka ulwu lwa nganea lu katela zwa polotiki, ikonomi, vhurereli na one matshilisano. Vhunzhi ha nganea dza Tshivenda vhu kwama lushaka lwonolwu. Kha ri sedze nganea dzi fanaho na *Vhuhosi vhu tuou bebelwa*, *Tsha ri vhone*, *Thonga hu pfi ndo vha*, *Mafangambiti*, *Gundo*, na dziñwe.

Samusi ro no di bula uri vhañwali vha Vhavenda vho no ñwala nganea nanzhi, kha ri do sedza thodea dza nganea afha fhasi uri ri do kona u

ḡifhelwa nga nganea dzine ra dzi vhala. Ṱhoḡea dzine ra ḡo sedza dzone ndi thero, puloto, vhaanewa na nyolo yavho, fhethuvhupo na tshifhinga, tshitaila tsha vhañwali na vhuantsheli.

1.2.1 Thero

Muñwali muñwe na muñwe a tshi ñwala liñwalwa la litheretsha u vha e na ndivho na zwine a ḡoḡa u ḡivhadza. A nga vha a tshi ḡoḡa u kaidza kha kutshilele kuvhi kune a ku vhona kha vhathu vhane a tshila navho, a nga vha a tshi ḡoḡa u funza vhathu malugana na kutshilele kuñwe kune a vhona ku kwone kwavhuḡi. Ngauralo kha liñwalwa lawe u fanela u ñwala nga zwenezwo fhedzi zwine a ḡoḡa u ḡivhadza. Zwoḡhe zwine zwa khou itea zwi fanela u kwama zwenezwo fhedzi. Zwoḡhe hezwi zwine a ñwala zwi vha zwo livhiswa kha fhungo lithihi line la vhidzwa u pfi thero. Thero ri nga tou ri ndi muhumbulo muhulwane wa liñwalwa la litheretsha une wa ḡuma zwoḡhe zwine zwa khou bvelela kha liñwalwa lenelo. Mafela (1996:23) u ri:

... the theme can be defined as a meaningful central idea, whose main function is to unify all elements in a story and which ultimately results in generalisations about life and experience.

(... thero i nga ḡalutshedzwa sa muhumbulo muhulwane une wa vha na zwine wa amba, hune mushumo wayo muhulwane wa vha wa u ita uri ḡhoḡea dzoḡhe kha tshitori dzi vhe na vhuthihi (tshumisano), ya dovha hafhu ya ñea nyangaredzo malugana na vhutshilo na tshenzhemo ya vhathu.)

Zwiitei zwoḡhe zwine zwa vha kha liñwalwa la litheretsha zwo livhiswa kha u bvedza thero. Thero ndi zwine liñwalwa la litheretsha la ri funza zwone. Ri fanela u zwi ḡivha hafhu uri thero i kwama vhutshilo ha vhathu. Zwenezwo-ha i ḡana zwine vhathu vha tshilisa zwone. Musi thero i tshi bvedza vhuvha ha vhaanewa nga ndila ine vha tshilisa

yone, i vha i tshi khou kwama vhutshilo ha vhathu vhane vha tshila shangoni. Ri nga tou ri mañwalwa a ñitheretsha a bvukulula vhutshilo ha vhathu. Thero ri nga tou ri dzi kwama zwa matshilisano, zwa polotiki, zwa vhurereli, zwa ikonomi na masia mañwe a vhutshilo ha vhathu.

Thoñea dzoñthe dza ñiñwalwa ña ñitheretsha dzo livhanywa kha u bveledza thero; i nga vha kubveledzele kwa vhaanewa, kubveledzele kwa puloto, kubveledzele kwa fhethuvhupo na tshifhinga, kuanetshele kwa mafhungo, khuñano, na tshitaila.

Nganea i nga vha na thero nthihi kana thero dzi re na tshivhalo. Arali thero dza wanala dzi na tshivhalo kha nganea, dziñwe dzadzo dzi ño vha dzi thero ñhukhu dzine dza farisa u bveledza thero khulwane ya nganea. Izwi zwi amba uri nganea i nga vha na thero khulwane nthihi yo angaredzaho ñiñwalwa ñoñthe na thero ñhukhu dzi re na tshivhalo dzine dza wanala fhethu ho fhambanaho zwenezwi puloto i tshi khou aluwa. Zwiitei zwoñthe zwa thero ñhukhu zwi tea u vha na vhushaka na thero khulwane. Kha ri dzhie nganea ya *Vhuhosi vhu tou bebelwa*; nganea iyi i kaidza vhuvhanga siani ña vuhosi. Fhedzi kha nganea i tshee yeneyi, muñwali u sanda tshandanguvhoni, a dovha a ñuñuwedza zwa mvelele kha u tandulula thaidzo. Mafhungo a tshandanguvhoni vhukati ha Vho-Mantsha na Vhamusanda Vho-Thavhakhulu, na mafhungo a vhomakhadzi vho omelela kha mvelele yavho malugana na u vhea vuhosi, a ri ñea dziñwe thero mbili ñhukhu kha nganea iyi. Fhedzi-ha, ri a kona u zwi vhona uri mafhungo ayo ane a ri ñea thero ñhukhu a vha a tshi khou farisa u bveledza muvhango wa vuhosi kha nganea iyi. Ngauralo a farisa u bveledza thero khulwane ya nganea.

Samusi ro no ñi sumbedza afho nñha, thero dzi nga khethekanywa u ya nga zwine dza amba ngazwo. Hu na thero dzine dza kwama zwa polotiki dzine dzi nga vhidzwa uri ndi thero dza polotiki; dzi kwamaho zwa ikonomi na dzone dzi ño vhidzwa uri ndi thero dza ikonomi, dzi

kwamaho zwa matshilisano dza vhidzwa u pfi ndi dza matshilisano, dzi kwamaho zwa vhurereli dza vhidzwa u pfi ndi dza vhurereli, ngauralo ngauralo. A si vhañwali vhanzhi vha Vhavenda vho ñwalaho nga thero dza polotiki. Hu na zwinzhi zwe vha vha vha tshi nga vha vho ñwala ngazwo siani la polotiki, fhedzi nga u ofha u farwa nga vhavhusi nge zwa vha zwo iledzwa u ñwala nga izwo, vho tou nanguludza zwine vha ñwala ngazwo. Mafhungo a u tsikeledzwa ha vhatu vharema, mafhungo a khethululo, mafhungo a u kombetshedzwa u dzula fhethu hune vharema vha sa hu fune nga vhavhusi, na mañwe manzhi a tshimbilelanaho na aneo o vha o fanela o ñwalwa. Vhatu vhanzhi vho lovha tshifhingani tsha musi hu tshi lwelwa mbofholowo. Hu na vhanzhi vhe vha farwa tshifhingani tsha musi hu tshi lwelwa mbofholowo. Zwothe hezwi a ho ngo ñwalwa nga hazwo. Ndila nnzhi dzo shumiswaho nga vhalwelambofholowo vha tshi lwa na vhatsikeledzi vhavho na dzone a dzo ngo ñwalwa nga hadzo kha nganea dza Tshivenda. Vhañwali vha Vhavenda siani la polotiki vho ñwala nga ha muvhango wa vuhosi.

Malugana na u gwalaba ho di tou ñwalwa fhedzi nga ha mugwalabo wa vhana vha tshi gwalabela vhabebi vhavho. Migwalabo ye ya vha hone vhatu vha tshi lwela mbofholowo na ye vhashumi vha dzhenela khayo vha tshi lwela pfanelo dzavho dza mishumo a yo ngo kwamiwa. Nganea dzi fanaho na *Elelwani*, *A si ene*, *Tsha ri vhone*, *Zwi do fhela ngani*, dzi sumbedza zwavhuḍi vhana vha tshi gwalabela vhabebi musi vha tshi kombetshedzwa u ita zwine vha si fune. A si hunzhi hune vhafumakadzi na vhone vha vhonala vha tshi gwalabela pfanelo dzavho kha nganea dza Tshivenda. Fhedzi-ha, vhañwe vhañwali vho kona u bvedza lu fushaho tshumiso mmbi ya vhafumakadzi na vhana vhukati ha vhatu vhane vha tshila navho. *Vho-Rammebo* ya Vho-T N Maumela ndi tsumbo yavhuḍi ya tshumiso mmbi ya vhafumakadzi na vhana.

Vhañwali vho kona u sumbedza zwavhuḍi u tsikeledzwa ha vhafumakadzi nga vhatu vha tshinnani miṭani yavho. Afha ri nga ñea

tsumbo ya ngamea dzi fanaho na *Vho-Ramambebo* na *Philiphise a si tshilonda* ya Vho-E T Maumela. Vhasadzi vha Vhaventḁa naho vha tshi tsikeledzwa miḁani yavho vha vhonele hu si na zwine vha ita kha u divhofholola kha vhubuli uhu, vha a konḁelela vha tshi itela uri hu vhe na mulalo.

Vhaḁwali vha Vhaventḁa vha dovha hafhu vha ḁwala nga thero dzine dza kwama vhurereli. Hunzhi thero idzi dzi vha dzi tshi tou vha thero ḁhukhu dzine dza tikedza thero yo angaredzaho liḁwalwa loḁhe. Tsumbo yavhuḁi ndi ine ya wanala kha ngamea dzi fanaho na *Elelwani*, *Vhaventḁa Vho-Matshivha* na *Vho-Ramambebo*.

Thero malugana na zwa ikonomi a dzo ngo anda. Ndi kha ngamea ya *Mafangambiti* hune muḁwali a sumbedza phambano ya kuvhonele kwa zwa ikonomi vhukati ha vharema na vhatshena. Vharema vha sumbedzwa vhe vthathu vthane lupfumo lwavho vha kona u lu kala nga zwiifuwo zwavho, hone vhatshena vha tshi kala lupfumo lwavho nga tshelede. Heneḁha muḁwali u lingedza u sumbedza vhavhali uri vharema kha vha bve kha kuvhonele kwa kale kwa u kala lupfumo ngauri zwifhinga zwo shanduka vha tovhele kwa vhatshena. Hu ḁi dovha hafhu ha vha na ngamea dzi si gathi dzine dza sumbedza vthathu vha tshi tshinyalelwa nga vhumatshelo havho nga ḁḁhani ha u bva mahayani vha tshi ya u shuma tshikhuwani sa vhaiḁashango ndivho khulwane i ya u unḁa mita yavho. Vhunzhi ha vthathu avho musi vha tshi vhuya tshikhuwani vha vha vho no tshinyalelwa nga vhumatshelo havho. Tsumbo yavhuḁi ndi ngamea dzi fanaho na *Thonga i pfi ndo vhaḁa* na *Ndo laḁa*.

Thero dzi nga dovha hafhu dza khethekanywa u ya nga vhungafhani vhune dza angaredza, izwi zwi amba fhethu na tshifhinga hune zwiitei zwa bvelela hone. Hu na thero dzine dza kwama mafhungo a fhethu heneḁho, nahone dza dovha dza kwama tshigwada tshiḁwe tsha vthathu. Idzi ndi dzine dza vhidzwa u pfi ndi thero dza tshiḁngani. Ri ri ndi dza tshiḁngani ngauri a dzi angaredzi vthathu vha zwigwada zwoḁhe,

nahone a dzi wanali hothe kha tshaka dzo fhambanaho. Afha ri nga nea tsumbo dza nganea dza Tshivenda dzine mafhungo adzo a kwama Vhavenda fhedzi, nahone tshiñwe tshifhinga a wanala a tshi kwama tshifhinga tshikene fhedzi, kha tshigwada tsha vhaswa fhedzi kana vhaaluwa fhedzi. Kha ri dzhie nganea i fanaho na *Phusuphusu dza Dzimauli*; i kwama Vhavenda fhedzi ngauri i anetshela nga ha midiyo ya Vhavenda, nahone zwiitei zwothe zwi bvelela kha la Venda fhedzi hune zwa kwama u lwa ha vhaaluwa. Mafhungo a *Nungo dzi mulomoni* na one ri nga ri a kwama la Venda musi pfunzo i sa athu u tou dzhena tshothe, a dovha a kwama vhaswa musi vha tshi thoma u shuma mahayani hune ha sa vhe na zwiendedzi, u fana na kha la Venda. Thero ya nganea iyi na yone ri nga ri ndi ya tshitangani. Hu dovha hafhu ha vha na thero dzi angaredzaho lothe. Idzi ndi thero dzine dza wanala hothe, tshifhinga tshiñwe na tshiñwe, nahone kha zwigwada zwo fhambanaho zwa vhathu. Kha ri tou dzhia thero dzi fanaho na dza u kombetshedzwa u malwa ha musidzana nga muthu ane a sa mu fune. Thero dzo raloho dzi wanala kha vhathu vhanzhi vha vharema na vha si vharema, vha Afrika Tshipembe na mañwe mashango a Afrika, na kha mañwe madzhango. Thero idzi dzo vha dzi sa wanali tshifhingani tsha kale fhedzi, na musalauno dzi kha di wanala. Kha ri sedze nganea dzi fanaho na *Elelwani*, *Musandiwa na khotsi Vho-Liwalaga* na *Tsha ri vhone*. Mafhungo a vhuvhanga ha vhurangaphanda ha wanali kha Vhavenda fhedzi, a wanala na kha dziñwe dzitshaka. Zwenezwo-ha thero dzine dza kwama vhuvhanga dzi wela kha thero dzi angaredzaho lothe.

Hu na ndila nnzhi dzine vhañwali vha nga dzi shumisa u bvedza thero kha mañwalwa avho. Muñwali a nga bvedza thero yawe nga u tou anetshela kana a buletshedza zwenezwi nyanetshelo ya mafhungo i tshi khou ya phanda. Izwi zwi nga kha di itea mathomoni a nganea kana musi nganea i tshi fhela. Huñwe thero ya nganea i nga vhone i tshi bulwa nga muñwe wa vhaanewa zwenezwo nyito i tshi khou ya phanda. Afha muñwali u shumisa muanewa u bula thero ya nganea. Ndila ine ya takadzesa ya u sumbedza thero ndi ine ya kwama zwiito

zwa vhaanewa. Muñwali u ñekedza vhaanewa uri vha ite na u amba, hune vhavhali vha kona u ñiwanela thero nga vhothe u bva kha zwine vhaanewa vha amba na u ita. Kuñivhadzele ukwu kwa thero ku a kunga nahone ku takadza vhavhali ngauri vha tou ñiwanela thero nga vhothe. Izwi zwi ita uri vhavhali vha dzhenelele kha nyaluwo ya nyito ngauri vha vha vha tshi toda u ñivha zwine ñinwalwa la amba. Mañwalwa manzhi a nganea dza Tshivenda a shumisa ndila iyi ya u ola thero. Hu dovha hafhu ha vha na ndila inwe ya u bvedza thero nga u shumisa dzina la nganea yeneyo. Afha muñwali a nga shumisa dzina line la buletshedza zwine zwa ambiwa kha nganea yeneyo, kana a shumisa murero une thalutshedzo yawo ya buletshedza zwine zwa ambiwa kha nganea yeneyo. Ndila iyi i ita uri muvhali a vhe a tshi ñivha thero a sa athu u vhala nganea iyo. Dzangalelo lawe la u vhala li vha lo no fhungudzea. A nga kha di vhala a tshi ya phanda u tou vhona kubvedzele kwa zwiitei, fhedzi thero yone a tshi vho i ñivha. Nganea dzi fanaho na *Zwa mulovha zwi a fhela, Thonga i pfi ndo vhada, Vuhosi vhu tou bebelwa, Phusuphusu dza Dzimauli na Tshiphiri tsho bveta khagala* ndi tsumbo yavhudi ya ndila iyi ya u bvedza thero.

Thero yavhudi i bvedzwa nga kulunzhedzele kwavhudi kwa mafhungo. Uri muñwali a kone u bvedza thero ine ya do nyanyula dzangalelo la vhavhali, u fanela u vha o vhekanya mafhungo awe nga ndila i takadzaho. Zwenezwo-ha, nzudzanyo ya puloto i na ndeme kha u bvedza thero. Afha fhasi ri do lingedza u thalutshedza nga ha kudzudzanyele kwa puloto kha nganea.

1.2.2 Puloto

Mañwalwa a litheretsha o vhumbiwa nga zwiitei u bva mathomoni u swika mafhedziseloni. Zwiitei izwi zwi ya nga u tovhelana hazwo u swika mugumoni. Kutovhekanele ukwu ku ri ñea tshitori tshine ha khou anetshelwa ngatsho. Arali kutovhekanele ukwu kwa vha na

zwiitisi ri amba nga puloto. Izwi zwi amba uri puloto ndi mbekanyo ya zwiitei u ya nga u tovhelana hazwo hu na tshiitisi kha tshiitei tshinwe na tshinwe. Potter (1967:24) a tshi talutshedza puloto u ri:

Plot is based on the series of events that are all partly the results of some continuing cause.

(Puloto yo disendeka nga thevhekano ya zwiitei zwine zwa vha mvelelo dza zwiitisi zwine zwa khou endela zwi tshi ya phanda.)

Zwiitei izwi zwi langwa nga khudano ine ya vha hone ngomu. Ngauralo ri a kona u vhona uri tshiitori na puloto zwo fhambana. Tshiitori tshi nga kha di vha u tovhekana ha mafhungo hu si na tshiitisi. Arali ri nga ri Masindi o rwa Musundwa, ri a kona u vhona uri afha ri khou anetshelwa tshiitori, zwe zwa bevelela. Arali ri nga ri Masindi o rwa Musundwa nge a levha, ri vha ro dzhenisa na tshiitisi. U rwiwa ha Musundwa a ho ngo tou da nga fhedzi, o rwiwa nge a levha. U levha ndi tshiitisi tshi itaho uri hu vhe na u rwiwa ha muñwe. Ngauralo ri amba nga ha puloto. U rwiwa hu si na tshiitisi ndi tshiitori. Muñwe muñwali a divheaho ane a pfi E M Forster kha bugu yawe *Aspects of the Novel* ndi ene we a tou sumbedzisa zwavhudi uri puloto yo fhambana na tshiitori ngauri kha yone zwiitei zwi vhangwa nga zwiitisi. Ene u ri, *'The king died and the queen died.'* (Khosi yo lovha, muñanuni a lovha) ndi tshiitori, fhedzi *'The king died and then the queen died of grief.'* (Forster 1974:60) (Khosi yo lovha, muñanuni a lovha nga nthani ha tshililo) ndi puloto. Ri a kona u zwi vhona uri kha fhungo la u thoma a hu na tshiitisi, ngauralo izwo zwi fanyiswa na tshiitori. Kha fhungo la vhuvhili hu pfi mufumakadzi wa khosi o lovha nge a lilesa. U lilesa ndi tshone tshiitisi tsha lufu lwa mufumakadzi wa khosi. Hezwi ndi zwone zwine zwa vhidzwa u pfi puloto. Ri nga amba uri Vho-Magelegele kha *Thonga i pfi ndo vha* vho pandela mufumakadzi na ñwana ngei hayani nge vha funana na mufumakadzi wa tshikhuwani. Vho sanda ñwana wavho nge vha vha vha tshi kwengweledza vhudzulo kha musadzi wa

tshikhuwani. A vho ngo dzhenisa n̄wana wavho tshikolo nge vha vha vha tshi khou kholopa vhana vha musadzi wa tshikhuwani, vho pandelwa nga musadzi wa tshikhuwani nge vha vha vha si tsha shuma. Kha zwiitei izwi zwoṭhe tshiṅwe na tshiṅwe tshazwo tshi bvelela nge tsha itiswa nga tshiṅwe. Henefha ndi hune ra amba nga puloto. Zwoṭhe zwiitei izwi zwi vha hone nga nṭhani ha khuḁano ine ya vha hone. Khuḁano i vha hone vhukati ha zwigwada zwivhili kana kha muhumbulo wa muthu ene muṅe.

Puloto yo vhumbiwa nga zwipiḁa zwiṅa. Zwenezwo ndi mathomele, u bveledza mafhungo, mathakheni na thasululo. Nganea yavhuḁi i fanela u vha i na zwipiḁa izwi zwoṭhe. Zwiḁa izwi zwiṅa zwi vhumba vhuthihi ha puloto. Afha fhasi kha ri lingedze u haseledza nga zwipiḁa izwi zwa puloto.

1.2.2.1 Mathomele

Mathomele ndi tshone tshipiḁa tsha u thoma tsha nganea. Kha tshipiḁa itshi ndi hone hune ha n̄ewa mafhungo a u rangela u ita uri vhavhali vha kone u pfesesa zwine zwa khou ya u bvelela ngomu kha nganea. Tshipiḁa itshi tsha nganea a tsho ngo fanela u lapfesa. Tshone ndi tshone hune khatsho ha ḁivhadzwa thaidzo, vhaanewa vhahulwane na hune mafhungo a nga vha a tshi khou bvelela hone. Cohen (1973:68–9) a tshi talutshedza mathomele u ri:

Exposition, which often comes at the beginning, provides the necessary background material for a reader. It establishes the setting, creates the basic atmosphere, provides information about the pasts of characters, and delineates vital contexts for the events which will soon begin to unfold.

(Mathomele, ane tshifhinga tshinzi a ḁi ḁa mathomoni, a n̄tshedza muvhali mutheo wa mafhungo. A ḁivhadza fhethuvhupo na tshifhinga, a sika vhupo, a

netshedza mafhungo nga ha vhutshilo ha kale ha vhaanewa, na u divhadza zwa ndeme nga ha zwiitei zwine zwa khou toḡa u divhonadza.)

Vhañwe vhañwali vha a divhadza zwiteñwa izwi nga u tou anetshele. Muaneva muhulwane a nga divhadzwa nga u tou talutshedza mvumbo yawe. Thaidzo yone i nga tou bulwa uri ndi ifhio. Fhethuvhupo hu nga divhadzwa nga u tou talutshedza. Vhavhali a vha takaleli u pfa zwiteñwa izwi nga u tou talutshedza. Vha takalela u tou zwi wana nga vhone vhañe. Ngauralo, vhañwe vhañwali vha nga divhadza zwiteñwa izwi nga u shumisa vhaanewa. Muaneva muhulwane a nga divhadza thaidzo yawe nga u ita nyambedzano na vhañwe vhaanewa kana nga zwine a ita henefho kha mathomele. Fhethuvhupo na hone hu nga tou vhonala nga zwine zwa khou itwa henefho kana zwine zwa shumiswa, muñwali a songo anza u talutshedza uri fhethuvhupo ndi ho tou ita hani-ho. Vhañwali vhanzhi vha Vhavenda kha nganea dzavho vha shumisa ndila ya u tou talutshedza kha u divhadza zwiteñwa zwe ra bula afho nḡha kha mathomele. Izwi ri nga kona u zwi vhona kha nganea dzi fanaho na *Elelwani*, *Musandiwa na khotisi Vho-Liwalaga*, *A si ene* na *Vhavenda Vho-Matshivha*. Hu ḡi vha na dziñwe dzi si gathi hune khadzo vhavhali vha kona u pfa vhaanewa vhahulwane, thaidzo na hune mafhungo a khou bvelela hone nga zwiito na nyambedzano vhukati ha vhaanewa. Nganea dzi fanaho na *Maḡuvha ha fani*, *Philiphise a si tshilonda*, *Dengetenge* na *Tovhowani* ndi tsumbo dzavhuḡi.

Mathomele a si uri a fanela u tou livhana na hune mufhungo a nganea a thoma hone. Nganea i nga kha ḡi thoma mafhedziseloni, ha vho tou vhuyelwa murahu nga u shumisa zwine zwa vhidzwa fuleshibeke. Tshiñwe tshifhinga i nga thoma tshiuludzani tsha mafhungo, vhavhali vha vhuisedzwa murahu nga u shumisa yone ndila ya fuleshibeke. Naa fuleshibeke ndi mini? Fuleshibeke ndi ndila ine ya shumiswa nga vhañwali u divhadza mafhungo a u rangela nga ha fhethuvhupo, mvumbo dza vhaanewa kana zwiitei zwe zwa vha zwi songo divhadzwa. Vhavhali vha nga kona u iswa kha mafhungo o bvelelaho

hu sa athu u thoma nganea iyo nga u shumisa ndila yeneyi. Zwenezwo nga u shumisa ndila iyi ya fuleshibeke, muñwali u kona u thithisa kutovhekanele kwa zwiitei, tsho thomaho tsha vho dela murahu, hone tsha murahu hu tshi vho thoñwa ngatsho. Afha ri nga nea tsumbo ya nganea i fanaho na *Dengelele la khanyo*. Kha nganea iyi mafhungo a thoma mathakheri. Mathomele a hone ndi a musu muanewa muhulwane o lovha, a tshi vhulungwa. Henefha kha mathomele aya ri a kona u vhona uri muanewa muhulwane ndi nnyi. Ri a dovha u kona u vhona thaidzo ya nganea nga musu vhathu vha tshi sumbedza u lilela muthu uyu o lovhaho. Ri a kona u vhona uri mafhungo a khou bvelela ngafhi nga kutshimbidzele kwa zwa mbulungo. Musu nganea i tshi ya phanda ri vho kona u vhona vhutshilo ha muanewa muhulwane nge muñwali a shumisa fuleshibeke. Ri kona u vhona musu a tshi bebwa, u aluwa hawe, na u lovha hawe. Inwe nganea ine ya tana ndila iyi ya fuleshibeke ndi ine ya vhidzwa u pfi *Maḍuvha ha fani*. Kha nganea iyi mathomele ndi a musu muanewa muhulwane a na munyanya wa ñwana wawe, ho takalwa. Fhedzi muñwali o ḍo shumisa khaladzi a muanewa muhulwane u ri vhudza nga ha kualutshelo na u tambula ha muanewa uyo. Ho shumiswa ndila ya fuleshibeke u bvukulula kualutshelo kwa muanewa uyu muhulwane u bva vhuṭukuni u swika a tshi ḍo vha na muḍi. Fhungo line ra fanela u li ḍivha ndi la uri mathomele ha wanali mathomoni a nyanetshelo fhedzi, a a wanala na mafhedziseloni kana vhukati ha nyanetshelo. Musu ri tshi bva kha tshipiḍa tsha mathomele ri rathela kha tsha u bveledza mafhungo.

1.2.2.2 U bveledza mafhungo

Tshipiḍa tsha u bveledza mafhungo ndi tshone tshine tsha tovhela tsha mathomele, nahone tsha dovha tsha vha tshilapfusa. Kha tshipiḍa itshi ndi hone hune ha vha na zwiitei zwinzhi. Zwiitei zwi vha zwinzhi ngauri muanewa muhulwane u vha a tshi khou lwa na u tandulula thaidzo ye vhavhali vha i wana kha tshipiḍa tsha mathomele. U

tandulula thaidzo hu a konḡa. Hu na vhathu kana zwithu zwine zwa khou konḡisela muanewa muhulwane u tandulula thaidzo iyo. A tshi lwa uri a i tandulule nga ndila iyi, izwo zwithu kana vhathu vha luka mañwe maano uri vha kone u mu konḡisela. Ri nga tou ri muanewa muhulwane u ya nḡha na fhasi a tshi khou lingedza u tandaulula thaidzo yawe, fhedzi zwikonḡisi na zwone zwi tshi khou nḡa u mu konḡisela. Vhaanewa vhane vha konḡisela muanewadendele vha vhidzwa u pfi ndi vhapikisi. Zwiitei zwoḡhe zwine zwa itea kha tshipiḡa tsha u bvedza mafhungo zwi fanela u vha na vhushaka. Tshiitei tshiñwe tshi itisa uri hu vhe na tshiñwe. Izwi zwi itea ngauralo u swika kha tshipiḡa tsha mathakheni. Kha nganea ya *Mitsheto* ya wa ri a kona u vhona muanewa muhulwane a tshi lwa na thaidzo yawe ya u nḡewa samba ḡa u vhulaha muthu. U lingedza nga ndila dzoḡhe u sumbedzisa uri a si ene o vhulayaho muthu. Vhapikisi vhawe vha lingedza nga ndila dzoḡhe u ita uri shango ḡi kone u vhona uri nangoho ndi ene muvhulahi. Muanewa muhulwane u sandiwa nga vhathu vha heneḡho, vhana vhawe vha a shengedzwa, u ya tshikhuwani a tshi tinya samba ḡi, na hone u a tovholwa, shaka ḡawe ḡi a vhulawa nga nḡhani ha samba ḡine a vha naḡo. Fhedzi-ha, u swika hune a luka maano a kunda vhatovholi vhawe. Heneḡha ndi hone hune ha ri swikisa mathakheni musi vhapikisi vhawe vha tshi farwa vha wanala vhe vhone vhane vha vha na mulandu. Zwiitei zwoḡhe zwa nganea iyi zwi na vhushaka, tshiñwe tshi itisa uri tshiñwe tshi vhe hone.

Kha tshipiḡa tsha u bvedza mafhungo ndi hone hune khuḡano ya tou diḡha maanda. Khuḡano i vha i vhukati ha muanewadendele na vhapikisi vhawe. Tshiitisi tsha khuḡano vhavhali vha vha vho ḡangana natsho kha tshipiḡa tsha mathomele. Afha kha tshipiḡa tsha u bvedza mafhungo khuḡano i tou aluwa nga hone u pikisana ha muanewadendele na vhapikisi vhawe. Zwiitei zwoḡhe zwine zwa bvelela kha tshipiḡa itshi ndi zwa u alusa yone khuḡano. Zwenezwi khuḡano i tshi khou aluwa i tshi ya phanda, muñwali a nga kha ḡi ita a tshi bvumbela uri i nga fhela hani. Heneḡha ndi hone ra amba nga zwine zwa vhidzwa u pfi

foshadowini. Nga u shumisa ndila iyi muñwali a nga bula mañwe mafhungo ane a tou nga ha na mushumo, fhedzi musi ri tshi vho swika khao ra vho vhona uri mafhungo aña nangoho o vha a na mushumo muhulwane. Kanzhi mafhungo aneo e a tou nga ha na mushumo, a vho wanala e one a farisaho uri zwiñwe zwi iteaho zwe zwa vha zwi sa pfali zwi vho pfalesa na u tendisea. Afha ri nga dzhia tsumbo kha nganea ya *Elelwani*. Kha nganea iyi hu na huñwe he ha sokou bulwa nga ha u lovha ha Thambatshira mulamboni. Mafhungo a lufu lwa Thambatshira nga tshifhinga tsha musi a tshi ambiwa a tou nga ha na mushumo. Fhedzi musi ri tshi vho vhona ndila ye ya shumiswa u tandulula thaidzo ya *Elelwani* ri kona u vhona uri lufu lwa Thambatshira lwo vha na mushumo muhulwane. Lufu lwa Thambatshira lwo ita uri hu vhe na vhusaka vhukati ha Vele, we a vhoñholola *Elelwani* kha vhupuli he a vha e khaho, na Vho-Ñemavhulani khotsi a Thambatshira. Vho-Ñemavhulani ndi vhone vhe vha zwi itisa uri Vele a kone u dzhena musanda na u lamukisa *Elelwani*. Vhukonani ha Vho-Ñemavhulani na Vele ho vha hu nga si tendisee arali hu songo vha na lufu lwa Thambatshira. Lufu lwa Thambatshira lwo kona u farisa kha u tandulula thaidzo.

Kuvhekanyeke kwa zwiitei kha tshipiḁa itshi ku fanela u vha kune kwa tuḁula dzangalelo. Tshiitei tshiñwe kha tshi ite uri muvhali a pfe a na dzangalelo ḁa u vhala zwa phanda. Izwi zwi fanela u bvelela hoḁhe kha zwipiḁa zwa puloto. Kuḁivhadzele kwa mathomele na kwone ku fanela u kunga muvhali uri a pfe a na dzangalelo ḁa u vhala zwi re kha u bveledza mafhungo, mathakheni na one a fanela u tuḁula dzangalelo ḁa muvhali uri a pfe a tshi ḁoḁa u ḁivha uri thasululo i nga vha yo bveledzwa hani.

Tshipiḁa tsha u bveledza mafhungo tshi fhela musi hu tshi thoma tsha mathakheni.

1.2.2.3 Maṭhakheni

Ro no ḡi sumbedza afho nṭha uri u bveledza mafhungo hu fhela zwenezwi ri tshi dzhena kha tshipiḡa tsha maṭhakheni. Zwoṭhe zwe zwa vha zwi tshi khou itea kha tshipiḡa tsha u bveledza mafhungo zwo vha zwi tshi khou ri livhisa kha tshipiḡa tshenetshi tsha maṭhakheni. Khuḡano ye ya vha i hone kha u bveledza mafhungo i thoma u vhone u shusha hayo. Arali hu na dzinndwa, vhaṅwe vha a huvhala, hone vhaṅwe vha tshi vhlulawa. Arali zwe zwa vha zwi tshi khou bvelela zwi tshi isa dakaloni, ndi hone heneḡha hune ha thoma u vhone dakalo. Vha u kundwa vha kundwa heneḡha, hone vha u kunda na vhone vha tshi kunda heneḡha. Muanewadendele a nga vhiḡhelwa nga mafhungo kana zwa mu konḡela, kana a takalesa.

Kha ri dzhie nganea i fanaho na *A si ene* kha u sumbedza hune maṭhakhani a nga vha e hone khayo. U bva mathomoni na u randa kha tshipiḡa tsha u bveledza mafhungo ri kona u zwi vhone Muhanelwa na Adziambei vha lwela Maluṭa. Adziambei o vha a tshi khou lusa u dzhiela Muhanelwa munna, hone Muhanelwa a tshi lwa nga nḡila dzoṭhe uri a songo dzhielwa munna. Hu na zwinzhi zwe Adziambei a ita kha u dzhiela Muhanelwa munna, ngeno-vho na Muhanelwa o ita zwinzhi uri a songo dzhielwa munna. Pheledzoni ri wana Maluṭa a tshi swika hune a lwala a mbo ḡi lovha a sa athu u dzhena hayani. Hafha ndi hone hune ra wana maṭhakheni a nganea yashu. Vhoṭhe Muhanelwa na Adziambei mafhungo a thoma u vha konḡela. Muhanelwa u lovhelwa nga munna, ngeno Adziambei na ene u lovha ha Maluṭa hu tshi mu dzhenisa khakhathini lune a vhuḡa a tou ana uri ha tsha ḡo kanda Venḡa. Lufu lwa Maluṭa ndi lwone lune lwa ri swikisa maṭhakheni a zwiitei kha nganea iyi. A hu tshee na tshine Adziambei na Muhanelwa vha ḡo fanela u lwela tshone. Khuḡano yo fhela. Ri nga dovha hafhu ra sedza kha nganea i fanaho na *Vhuhosi vhu tou bebelwa*. Kha nganea iyi khuḡano ndi ya u vhanga vuhosi vhuḡati ha Ndaedzo na Mulindathavha. Muṅwe na muṅwe wa vhaanewa avha u lwela u vha khosi nga murahu ha lufu

lwa khotsi avho. Ndaedzo u shumisa vhufhura u wana tshidulo tsha vuhosi, hone Mulindathavha a tshi shumisa mvelele ya Tshivenda u wana tshidulo tsha vuhosi, naho ene a tshi lwelwa nga vhomakhadzi. Khudano iyi i a nana u swika hu tshi wanala o fanelaho u vha khosi. Musi Ndaedzo a tshi dzhielwa tshidulo tsha vuhosi ri a kona u zwi vhona uri zwi a thoma u mu vhihela. Mulindathavha we a vha a tshi khou shengedzwa ndi ene ane a vho wana dakalo. Henefha hune ra wana Ndaedzo a tshi dzhielwa vuhosi ha nwa Mulindathavha, ndi hone mathakheni a nganea yashu. Ndaedzo uri u zwi vhona uri mafhungo o mu vhihela a vho shavha. Zwothe zwe zwa vha zwi tshi khou itea u bva mathomoni u swika musi hu tshi vho vhonele uri khosi ndi nnyi zwo vha zwo ri livhisa henefha kha u bviswa ha Ndaedzo tshiduloni tsha vuhosi. Ha vhuya ha vha na tshipida tsha mathakheni a hu tshee na zwiitei zwine zwa alusa mafhungo, a hu tshee na khudano. Hu do vha hu tshi kha di lwelwani ngauri dzembe lo vhuzelela mufhinini.

Afha kha tshipida tsha mathakheni ndi hone hune muanewa we a vha a tshi khou ita zwo khakheaho a kona u limuwa vhukhakhi hawe. Kanzhi u ri u limuwa vhukhakhi hawe a mbo di shandukisa kuvhonele kwawe, kwa vho vha kwavhudi. Ndaedzo tshe tsha itisa uri a shavhe ndi nge a vho zwi vhona uri o khakha. Tshe tsha itisa uri Adziambei a sa tsha vhuya Venda ndi nge a vhona vhukhakhi hawe. Izwi ndi zwone zwo itisaho uri musi a tshi vhona Maluta a tshi lwala a mu rumele hayani ngei Venda.

Dziwe nganea dzi a vha na mathakheni a fhiraho huthihi. Izwi zwi itiswa ngauri ha vha na mathakheni matuku. Fhedzi-ha, haya mathakheni matuku a fanela u vha na vhushaka na mathakheni mahulwane a nganea. Zwothe zwine zwa itea kha mathakheni matuku zwi fanela u vha na vhushaka na zwine zwa itea kha mathakheni mahulwane. Tsumbo ya mathakheni a fhiraho huthihi kha nganea i nga wanala kha nganea i fanaho na *Dengetenge*. Kha nganea iyi ri wana mathakheni a u thoma musi Masakona a tshi lwala a lovha. Zwothe zwe

zwa vha zwi tshi khou bvelela vhukati ha Masakona na Vho-Raele zwo vha zwi tshi khou livhisa henefha. Khudano yo vhaho hone i khou fhela nga lufu lwa Masakona. U bva afha hu dovha hafhu ha thoma khudano vhukati ha Marannda na Rolitshana vha tshi lwela vhone Vho-Raele mufumakadzi wa Masakona. Hu vha na zwiitei zwinzhi zwine zwa livhisa vhavhali kha lufu lwa Marannda a tshi vhulawa nga Rolitshana. Lufu lwa Marannda lu swikisa vhavhali kha u farwa ha Vho-Raele na Rolitshana. Vho-Raele, vhone muvhangi wa khakhathi kha nganea iyi vha thoma u pfa vhuṭungu. Lufu lwonolwu lwa Marannda na u farwa ha Vho-Raele na Rolitshana zwi vhumba maṅwe maṅhakeni kha nganea iyi. Maṅhakeni a lufu lwa Masakona one o farisa kha u ri isa kha maṅhakeni a vhuvhili ngauri o ita uri Marannda na Rolitshana vha thome u vhanga Vho-Raele sa mufumakadzi wavho.

Kanzhi ha vhuya ha vha na tshipiḽa tsha maṅhakeni hu mbo ḽi vha na u thasuluwa ha thaidzo ye ya ṭanganwa nayo mathomoni a liṅwalwa ḽa ḽitheretsha.

1.2.2.4 Thasululo

Thasululo yone i vha hone zwenezwi tshipiḽa tsha maṅhakeni tshi tshi tou fhela. Izwi zwi amba uri thasululo i vha hone zwenezwi khudano na yone i tshi fhela. Kha nganea nanzhi, thasululo i ḽa khathihi na tshipiḽa tsha maṅhakeni. Huṅwe vhavhali vha swika hune vha konḽelwa u khethekanya vhukati ha maṅhakeni na thasululo. Khudano i ri u fhela, mafhumgo a mbo ḽi fhela. Ri nga tou ri thasululo ndi tshone tshipiḽa tsha u fhedza tsha puloto. Arali ha vha na phambano vhukati ha vhathu, hu ḽi fanela u fhedzwa nga u thasulula phambano iyi. Ngauralo, thaidzo yo ṭanganwaho nayo kha mathomele i thasululwa henefha.

Tshipiḁa tsha thasululo a tsho ngo fanela u lapfesa nahone tshi fanela u vha tshi nyanyulaho. Afha ndi hone hune thaidzo ye vhavhali vha ṭangana nayo kha mathomele ya mbo ḁi thasululea. Khudano na yone i vha yo fhela. A hu tsee na tshithu kana muthu ane a thithisa nzulele ya vhutshilo. Vhutshilo vhu vhu yela tshigani he ha vha hu hone. Arali ri tshi nga dzhia nganea i fanaho na *Vhuhosi vhu tou bebelwa*, ri ḁo kona u zwi vhona uri Ndaedzo o ri u zwi vhona uri vuhosi ho mu bva tshandani a mbo ḁi shavha. Nga murahu ha u shavha hawe ri a kona u zwi vhona musi Mulindathavha a tshi sala a tshi vhewa u vha khosi ya ḁa Ngwenda. Muṅwali o thasulula thaidzo nga u ita uri tshidulo tsha vuhosi tshi vhu ye lele ho fanelaho. Muvhangi o mbo ḁi shavha. Kha *A si ene* hone ri wana muṅwali a tshi thasulula thaidzo nga u ita uri Muhanelwa a ḁi dzula vuhadzi naho munna o lovha. Afha ho shumiswa mvelele ya Tshivenda ine ya ri musadzi ndi wa vha vuhadzi, a si wa muthu muthihi. Adziambei-vho ene ho ngo tsha kona u isa phanda na khakhathi dzawe.

Kha maṅwe maṅwalwa a ḁitheretsha vhaṅwali vha tou buletshedza uri mafhungo a nga vha o fhela hani. Hone kha maṅwe vhaṅwali vha sa buletshedzi vha tshi sia vhavhali muyani uri vha tou ḁihumbulela uri mafhungo a nga vha o fhela hani. Vhaṅwali vhane vha tou buletshedza a vha ṭuṭuli dzangalelo ḁa vhavhali ngauri vha tou vha vhudza uri zwiṭei zwi nga vha zwo fhela hani. Avha vhane vha sia muyani ndi vhone vhane vha takalelwa ngauri vha ita uri muvhali na ene a shele mulenzhe kha uri mafhungo a nga fhela hani. Nganea nznhi dza Tshivenda dzi na thasululo ine ya tou buletshedza uri mafhungo a nga vha o fhela hani.

Ro zwi vhona afho nṭha uri puloto i nga si vhe hone arali hu si na zwiṭei. Zwiṭei hezwi ndi zwone zwine zwa ita uri mafhungo a vhe na mathomo a dovhe a vhe na hune a fhelela hone. Zwiṭei zwi nga si kone u vha hone arali hu si na zwine zwa zwi tshimbidza. Ngauralo ri nga ri puloto i nga si vhe hone arali hu si na vhaanewa vhane vha tshimbidza

zwiitei. Kha ri vhone ndeme ya vhaanewa kha u bvedza puloto na thero afha fhasi.

1.2.3 Vhaanewa

Vhaanewa ndi vhone vhane vha tshimbidza mafhungo na zwiitei u bva mathomoni a liñwalwa la litheretsha u swika mafhedziseloni. Fhedzi-ha, ri songo dzhia vhaanewa sa vhathu vha vhukuma. Avha ndi vhathukhumbulelwa. Vha tou vha uri vha imela zwine vhathu vha tshilisa zwone shangoni. Ngavho vhañwali vha kona u bvukulula vhuvhi na zwivhuya zwa vhathu fhanu shangoni.

Kha mañwe mañwalwa a litheretsha vhaanewa a si vhathu fhedzi, hu a di wanala na phukha dzi tshi shuma sa vhaanewa. Izwi zwi amba uri dzi a kona u dzhia maitele na kutshilele kwa vhathu dza tshila ngauralo. Kha ri humbule nga ngano dza Tshivenda. Hu na phukha nnzhi dzine dza tshila u fana na vhathu, dza kona u tshimbidza zwiitei zwi re kha ngano dzenedzo. Zwenezwo-ha ri nga fhedza nga u tou ri vhaanewa vha dzhiwa sa zhendedzi la u tshimbidza nyito ya liñwalwa la litheretsha. Vhaanewa a vha tshimbidzi mafhungo kana nyito nga ndila dzi fanaho. Vhañwe vhavho vha tshimbidza nga u luṭunya, hone vhañwe vha tshi tshimbidza nga u vhanga, vhañwe-vho vha tshi tshimbidza nga u vhangiswa.

1.2.3.1 Tshaka dza vhaanewa

Hu na tshaka dzo fhambanaho dza vhaanewa kha mañwalwa a litheretsha. Kha liñwalwa la litheretsha hu na vhaanewa vhahulwane, havha ndi vhane mushumo wavho wa tou vhonelesa; ha dovha ha vha na vhaanewa zwavho, avha ndi vhane vha tou shuma u tikedza vhaanewa vhahulwane kha u bvedza ndivho dzavho. Tshaka idzi dzi

vhonala nga ndila dzo fhambanaho. Ri nga kona u vhona tshaka idzi ri tshi sedza kuolelwe kwadzo, kana ri tshi sedza zwine vhaanewa vha ita kha nyito ya liñwalwa la litheretsha. Vhañwe vhaanewa vha olwa vha sala vha tshi vhonala sa vhane vha tou fana na vhathu vha tshilaho nga zwiito, hone vhañwe vha tshi vhonala vha sa tendisei. Muanewa ane a vhonala a tshi tshila kha liñwalwa la litheretsha u vhidzwa u pfi ndi muanewa wa *round*, muanewa ane a ñivhelwa masia manzhi. Izwi zwi amba uri u ita zwine vhathu vha tshilaho vha ita, nahone zwa tendisea. U ita zwivhi a dovha a ita zwivhuya. Izwi zwi amba uri hoyu muanewa ha ñivhelwi zwivhi fhedzi, u ñivhelwa-vho na zwivhuya. Vho-Liwalaga kha bugu ya *Musandiwa na khotsi Vho-Liwalaga* vha vhonala sa muanewa ane a shanduka a vha na kuvhonele kuñwe-vho kwa zwithu sa vhathu vha tshilaho shangoni. Vha thoma vha tshi funesa pfunzo, fhedzi nga murahu ha musi ho vha na thuthuwedzo ya mufumakdzi vha vho vhonala vha tshi i sanda. Vha dovha vha fhedza vha tshi vho vhona zwivhuya zwa pfunzo. Hu dovha hafhu ha vha na muanewa ane a ñivhelwa sia lithihi. Uyu ndi ane a vhidzwa u pfi muanewa wa *flat*. Arali o olwa a tshi ita zwivhi kha liñwalwa la litheretsha u vhonala a tshi ita zwivhi u bva mathomoni a bugu u swika matheloni ayo, arali-vho a tshi ita zwivhuya u ita ngauralo u bva mathomoni u swika bugu i tshi fhela. Zwine muanewa wa lushaka ulwu a tshilisa zwone a zwi tendisei kha vhutshilo ha vhathu. Thilaiwi kha bugu ya *Thilaiwi* u a tea u vha muanewa wa *flat*. U swika nganea i tshi fhela u vhonala sa muthu ane a sa thetshelese nyeletshedzo dza vhañwe. Kha nganea yothe a hu na ane a fhira Thilaiwi nga u ñivha zwa vhutshilo. Muthu wa vhukuma u ita a tshi tenda uri hu na vhane vha mu fhira kha sia-vho liñwe.

Hu ñi dovha hafhu ha vha na vhaanewa vhane mushumo wavho wa vha wa u tikedza zwine vhaanewa vhahulwane vha ita. Avha ndi vha fanaho na ane a pfi *confidante*. Uyu muanewa ene u ñisendeka tsini na muanewa muhulwane wa liñwalwa la litheretsha, kanzhi u vha e muanewadendele. Zwothe zwine dendele a humbula u vhudza onoyu. Zwidzumbe zwa dendele zwi ñivhiwa nga onoyu.

Ro no di sumbedza uri vhañwe vhaanewa vha nga khetheklanywa u ya nga zwine vha ita. Hu na vhaanewa vhahulwane na vhaanewa zwavho. Vhaanewa zwavho ndi vhane vha tou farisa vhaanewa vhahulwane kha u bveledza nyito yavho. Vhaanewa vhahulwane vha nga khethekanywa u ya nga vhalutanyi, vhavhangi na madendele. Khudano kha mañwalwa a litheretsha i vha yo disendeka nga tshaka idzi tharu dza vhaanewa.

(a) *Muanewadendele*

Muanewadendele ndi ene tshivhindi tsha nganea kana dirama. Nyito kana mafhungo othe a kha nganea a vha o livhiswa khae. Arali ene a sa vha hone hu nga si vhe na nyito ya nganea. Hunzhi vhavhali vha vha vha tshi ima nae na u mu pfela vhuṭungu arali a tshi khou pfiswa vhuṭungu. Ene u itelwa thaidzo nga vhañwe vhaanewa kana nga zwa mupo. Thaidzo iyi ri kona u i vhona u bva mathomoni a nganea u swika zwenezwo i tshi fhela. Mushumo wawe ndi u lingedza u tandulula thaidzo iyo, hone hu na vhane vha khou lingedza u mu kondisela. Ene u kwamiwa nga mafhungo u bva nganea i tshi thoma u swika i tshi fhela. Henefha ri fanela u kona u fhambanya muanewadendele na zwine zwa vhidzwa u pfi tshitereni kha dzifilimu. Tshitereni a nga vha muanewadendele kana a vha mupikisi. Tshitereni ndi muanewa ane a vha o rangaho kha zwothe zwine zwa khou itea. A nga vha o ranga nga u vhangela dendele thaidzo na u mu kondisela, kana a ranga nga hone u lwisa u tandulula thaidzo ye a tou vhangelwa. Kha nganea nnzhi muanewadendele u vha ene muhali.

Kha nganea ya *Vhuhosi vhu tou bebelwa* ri a kona u zwi vhona uri muanewadendele ndi Mulindathavha. Mulindathavha ndi ene ane a vha na thaidzo. Thaidzo yawe ndi ya u vhangiswa vhuhosi vhune ha vha hawe u ya nga mvelele ya Tshivenda, nahone mafhungo othe a kha nganea o disendeka nga muvhango wa vhuhosi vhune ha vha ha Mulindathavha. Fhedzi-ha tshine tsha kanganyisa vhavhali vhanzhi ndi

tsha uri Mulindathavha ha vhonelesi kha nyito ya mafhungo. Ane a vhonelesa ndi Ndaedzo. Nga nthani ha zwenezwo vhavhali vhanzhi vha mbo di ri Ndaedzo ndi ene dendele. Ndaedzo afha ri nga tou mu fanyisa na tshitereni itsho tshe ra bula afho nthi. Muñwali o lingedza u sumbedza Mulindathavha a tshi tandulula thaidzo yawe nga u shumisa mvelele ya Tshivenda. Vhomakhadzi ndi vhone vhane vha lwela Mulindathavha. Mulindathavha u fhedza o vha ene muhali ngauri u mbo di vhewa u vha khosi. Nahone kha zwothe zwine zwa itea kha nganea iyi vhavhali vha vha vha tshi khou ima nae. Ndaedzo nga ngeno ha tei u vha muanewadendele ngauri u shumisa vhumbulu u wana tshidulo tsha vuhosi. Zwothe zwine a ita zwi sumbedza u vhangana. Nga ngeno-vho kha nganea i fanaho na *Zwi do fhela ngani* ri wana zwi tshi tou vha khagala uri Shakandinnyi ndi ene dendele. Ndi ene ane a vha na thaidzo a tshi i itelwa nga khotsi awe. U wanala u bva mathomoni a nganea u swika i tshi fhela. Mafhungo othe o disendeka ngae, nahone vhavhali vha a mu pfela vhuṭungu kha zwine zwa khou bvelela. U fhedza o vha ene muhali kha khudano ye a vha e khayo na khotsi awe.

Muanewadendele kanzhi u vha a tshi khou lwa na u tandulula thaidzo ye a vhangelwa nga mupikisi kana vhupo vhune vhu nga vha vhu tshi khou mu pikisa. Kha ri vhone vhupikisi ha mupikisi afha fhasi.

(b) *Muanewamupikisi*

Mupikisi ndi muanewa ane a vhangela muanewadendele thaidzo. U ri u vhangana thaidzo iyi a dovha a khwaṭhisa nga u kondisela muanewadendele musi a tshi lingedza u i tandulula. Zwenezwi ndi zwone zwine zwa ita uri hu vhe na khudano. Muanewadendele a tshi lingedza u i tandula, mupikisi u da na mañwe maṭali a u i khwaṭhisa. Kanzhi muanewamupikisi u ita uri hune ha vha na mulalo hu thome u vuwa khakhathi. Zwinzhi zwine a ita ndi zwi si zwivhuya, ndi zwivhi. Vhavhali kanzhi a vha imi na zwine a ita. Vhunzhi ha vhapikisi kanzhi

pheledzoni vha pfiiswa vhuṭungu. Fhedzi-ha, ene u fana na muanewadendele, u wanala u bva mathomoni a nganea u swika i tshi fhela. Arali a nga ngalangala vhukati na khudano kana vhuvhanga vhu ḑo fhungudzea. Kha nganea ya *Vhuhosi vhu tou bebelwa* ri ri Ndaedzo ndi mupikisi nga uri u pikisa Mulindathavha kha vhuhosi vhune ha vha hawe. Vhavhali a vha imi na zwine Ndaedzo a ita. Naho a tshi wanala u bva mathomoni a nganea u swika i tshi fhela, zwine a ita ndi zwivhi. U tou zwi ḑivha zwavhuḑi uri vhuhosi a si hawe, fhedzi u bvela phanda na u vhu vhanga. Pheledzoni u fhedza nga u shavha kha la Ngwenda a tshi shavha vhuvhi he a ita. Ene ndi ngoho u vhonelesa u fhira Mulindathavha, izwi zwi tshi khou itiswa nga hone u lingedza u ita maano a u tikedza vhuimo hawe. Kha *Zwi ḑo fhela ngani*, Vho-Libunyuhone ndi mupikisi ane a khou tambudza ḡwana Shakandinnyi. Vha vhonelesa u bva mathomoni u swika mafhedziseloni a bugu vha tshi khou shengedza ḡwana nge a hana u unḑa muṭa wavho. Shakandinnyi u fanela u shumela ziwawe. Pheledzoni ri wana vha tshi pfiiswa vhuṭungu nga u tou ḑivhulaha.

Fhedzi ri fanela u zwi ḑivha uri mupikisi a si muthu fhedzi. Phukha na yone i nga kha ḑi vha mupikisi, vhupo na hone vhu nga kha ḑi vha mupikisi, kana ha vha na u pikisana ha mihumbulo kha muthu muthihi. Tshiḡwe tshifhinga tshigwada tsha vhatu heneḑho hune muanewadendele a dzula hone tshi nga kha ḑi vha mupikisi.

Muanewamupikisi u bvedza vhupikisi hawe nga u shumisa vhaḡwe vhaanewa kha nganea. Hu na muanewa ane a tshimbila vhukati hawe na dendele u khwaṭhisa vhupikisi hawe. Onoyu ndi ane a vhidzwa u pfi muluṭanyi. Muanewamuluṭanyi u luṭanya hani muanewadendele na muanewamupikisi? Kha ri sedze afha fhasi.

(c) *Muanewamuluṭanyi*

Zwo no ḡi sumbedzwa afho nṯha uri muluṭanyi ndi muthu kana tshithu tshine tsha luṭanya masia mavhili. Muanewa uyu tshawe ndi u tshimbila vhukati ha vhaanewa avha vhavhili vhe ra bula. Tshiṅwe tshifhinga u ima na muanewadendele, hone kha tshiṅwe tshifhinga a tshi ima na muanewamupikisi. U a pfa mafhungo nga hafha, aya a tshi suma nga ngei. Zwenezwi ndi zwone zwine zwa vhanga vhuluṭa kha dendele na mupikisi. Huṅwe u tou vha ene tshiitisi tsha khudano hune ha vha hu tshi khou lwelwa ene. Izwi zwi amba uri ndi ene ane a tuṭuwedza khudano vhukati ha tshaka idzi mbili dza vhaanewa dze ra bula.

Kha nganea ya *Vhuhosi vhu tou bebelwa* muluṭanyi ndi Vho-Mantsha. Vho-Mantsha vha tuṭuwedza Ndaedzo uri a vhangе vuhosi vhune ha sa vhe hawe. Afha hu vha hu na tshiitisi. Fhungo liḡulu ndi la uri musi o no vha khosi u ḡo vha nea tshelede vha kona u thasulula thaidzo dzavho. Hoṯhe kha nganea Vho-Mantsha vha vhonele vha tshi lwela Ndaedzo. Vha ita zwoṯhe ngoho vha tshi i ḡivha. Fhedzi-ha musi vha tshi vho vhona uri zwi a vha vhiffhela vha vho rembuluwa vha ima na tshigwada tsha Mulindathavha. Ri nga tou ri Vho-Mantsha ndi muyamurwelahoṯhe. Vha ya hune zwa naka. Mufumakadzi wa Ndaedzo na ene u vhonele sa muluṭanyi. U vhudza Ndaedzo uri arali ene Ndaedzo a sa vha khosi, ha nga mu mali. Izwi zwi ita uri Ndaedzo a vhangе o tou khwaṯha. Kha *Zwi ḡo fhela ngani* vhavhali a vha koni u tou vhona muanewamuluṭanyi zwavhuḡi. Izwi zwi itiswa nge tshine tsha vha luṭanya tsha vha kuvhonele kwa mvelele ya Tshivenḡa. Vho-ḡibunyu vha vhona ṅwana e muthu ane a fanela u unḡa muṭa wa khotsi awe musi a tshi vho shuma. Avha mukalaha vha hangwa uri ṅwana na ene u fanela u vha na muṭa wawe musi a tshi vho shuma. Shakandinnyi-vho na ene u vhona zwi songo fanela u tuṅḡela muṭa wa khotsi vha tshi kha ḡi tshila, nahone vha tshi shuma. Hezwi ndi zwone zwine zwa luṭanya vhaanewa avha vhahili.

Uri muanewa ndi muluṭanyi, dendele, mupikisi, muanewa wa *round*, muanewa wa *flat* na zwiṅwe, ri zwi vhona nga ṅdila ye muṅwali a mu olisa ngayo. Kha ri ḑo vhona afha fhasi uri vhaṅwali vha nga bvedzda hani vhaanewa kha maṅwalwa avho a liṭheretsha.

1.2.3.2 ṅdila dza u ola vhaanewa

Vhavhali vha ḑivha hani uri muanewa o tou ri rali? Vha ḑivha hani uri muanewa ndi wa *round*, *flat*, ndi *confidante* kana muanewa ndi dendele, muluṭanyi kana mupikisi? Uri vhavhali vha kone u ḑivha izwi zwoṭhe vha fanela u sedza zwine muṅwali a amba nga ha vhaanewa avho, kana zwine vhaanewa vhone vhane vha ita na u amba. Izwi zwi ḑi fana na kha vhutshilo ha vathu. Uri ri ḑivhe uri muthu o tou ita hani, ri pfa zwine vhaṅwe vha amba nga, kana ra lavhelesa zwine ene muṅe a ita na u pfa zwine a amba. Izwi zwi amba uri vhaanewa vha nga vhonala mvumbo dzavho u ya nga hune muṅwali wa liṅwalwa la liṭheretsha a vha ṭalutshedzisa zwone kana nga zwine vha ita na u amba. Ngauralo hu na ṅdila dzo fhambanaho dza u bvedzda mvumbo dza vhaanewa. Hu na ṅdila ine ya vhidzwa u pfi ndi ya u ṭalutshedza, ha dovha ha vha na ṅdila ine ya vhidzwa u pfi ndi ya u anḑadza, ya u fhedza ya vha ṅdila ya u rina madzina. Kha ri sedze afha fhasi uri ṅdila idzi vhaṅwali vha nga dzi shumisa hani u bvukulula mvumbo dza vhaanewa.

(a) ṅdila ya u ṭalutshedza

Musi ri tshi amba nga ṅdila ya u ṭalutshedza ri amba nga ha musi tshithu tshi tshi nga ṭalutshedzwa vhuṅva hatsho ho sedzwa zive tsha vhumbelele zwone kana ra amba nga ṭalutshedzo yo livhiswa kha kutshilele kana kuitele kwa tshithu tshenetsho. Muṅwali wa liṅwalwa la liṭheretsha a nga ṭalutshedza nga mvumbo ya muanewa, a tou sumbedzisa uri muanewa o naka, o vhiḑha, ndi goswi kana u a zwifhesa.

Kha ri sedze kha nganea ya *Thilaiwi* hune muanetsheli a ri vhudza nga mvumbo ya *Thilaiwi* nga u tou *ṭalutshedza*.

U vha *ṅwana* muthihi afha muṭani zwa ita uri *Thilaiwi* a aluwe e *ndeṅwa* ...
Vhudele ha hone ho vha hu honohu ha tshimange.

(Demana 1974:1)

Afha ri khou tou vhudzwa nga vhuṅdeṅwa na vhudele ha *Thilaiwi*. Muanetsheli u khou tou *ṭalutshedza*. Huṅwe-vho muanetsheli a nga *ṭalutshedza* nga mvumbo ya muanewa o lavhelesa zwine a vha zwone muvhilini wawe. Kha ri dovhe u sedza tsumbo iyi.

Arali dzo vha dzi si thomba dzo thalathala khofheni ndi musi a tshi ḍo vha a songo naka zwone. Maṭo awe ndi musi o hula a dovha a tshena lwe muthu a vha a nga sa koni u a fhambanya na a *ṅwana* muṭuku.

(Demana 1974:1)

Huṅwe-vho hu kona u *ḍivhiwa* mvumbo ya muanewa nga u *ṭalutshedza* vhupo vhune a dzula khaho. Arali hu songo naka kana thundu i songo vhekanywa zwavhuḍi, zwi amba uri na zwiito zwa muanewa zwo ralo-vho. Arali hu tshi dzula ho kuna zwi ḍo amba uri na ene u na vhudele. Ri sedza fhethu hune muanewa a dzula hone ra kona u *ḍivha* uri ndi muthu-ḍe. Mafhungo aya a tovhelaho a nga vha tsumbo yavhuḍi ya zwine *Adziambei* a vha zwone:

Nṅḍu yawe yo vha i tshimangadzo. Makolo ayo a tshi tou kombodza. Nga ngei ngomu hayo u tshi u sa kanda zwavhuḍi wa tseremuwa, wa wa. Yo vha i sa *ḍivhi* zwilavhi. Ayo maguvha a hone! Vhathu vho vha vha tshi sokou ima vha akhamala ...

(Madima 1956:2)

Kha *ṭalutshedzo* ya nṅḍu iyi ri a kona u zwi vhona uri *Adziambei* ndi muthu wa vhudele. Ri nga dovha hafhu ra *ḍivha* mvumbo ya muanewa

nga zwine vhañwe vhaanewa vha mu țalutshedzisa zwone. Nga ndila iyi muñwali u shumisa vhañwe vhaanewa u bvukulula zwine muanewa a vha zwone. Hu nga vha hu u ita zwivhuya kana hu u ita zwivhi. Kha ri sedze aya mafhungo uri ri kone u vhona uri muñwali a nga shumisa hani muñwe muanewa u bvukulula vhuvha ha muñwe:

Nna Adziambei ni tou vha ñwana-đe a sa pfi zwine vhahulwane vha amba?

Đuvha liñwe na liñwe phungo yañu i ði nana i tshi ya. We ndi laye wo zwi wana; ni vhutsha ne tshiambela tshine tsha nga tsha ðana la muloi!

(Madima 1956:1).

Afha kha fhungo iji ri a kona u vhona zwine Adziambei a vha zwone. Tshihulwane ndi uri ri khou zwi ðivha nge muanewa muñwe a tou țalutshedza nga zwine Adziambei a vha zwone.

Nđila ya u țalutshedza yo shumiseswa kha nganea dza Tshivenda. Nđila iyi i takadza ngauri i a kona u buletshedza zwine muanewa a vha zwone hu songo shumiswa maipfi manzhi. Fhedzi-ha i dina ngauri a i ñei vhavhali tshifhinga tsha u tou ðiwanela uri muanewa a nga vha e muthu-đe ngauri u ðo vha o tou vhudzwa uri mvumbo yawe ndi ifhio. Ngauralo dzangalelo la vhavhali a li țuțulei lune vha kona u enda na nyaluwo ya nyito zwavhudi.

(b) Nđila ya u anđadza

Nđila ya u anđadza yone i kwama muanewa ene muñe. Izwi zwi amba uri muanewa u tou ðianđadza. A nga ðianđadza nga nđila dzo fhambanaho. Muanewa a nga ðianđaza u ya nga zwine a ita, kana a ðianđadza u ya nga zwine a amba. Izwi zwi amba uri u ya nga zwine a amba kana a ita, vhavhali vha a kona u ðivha zwine muanewa a vha zwone.

Zwiito zwa vhaanewa zwi bvedzwa zwinzhi malugana na mvumbo dzavho. Uri nyito ya nganea i ye phanda, muanewa u fanela u vha a tshi khou ita zwiñwe. Hei ndila ya u sedza zwiito zwa muanewa i a tendisea. Arali hu tshi pfi muanewa ndi muvhi, vhavhali vha fanela u mu vhona a tshi khou ita zwo vhihfaho, arali hu tshi pfi u na tshituho kha vhonele vhuṭuho hawe nga zwine a khou ita. Kha mañwalwa manzhi a litheretsha vhavhali vha kona u vhona mvumbo dza vhaanewa nga u sedza zwone zwiito zwa vhaanewa avho. Kha ri dzhie bugu i fanaho na *Philiphise a si tshilonda*; afha ri do kona u zwi vhona uri hu tshi pfi Zodwa ndi livemu hu vha hu tshi khou sedzwa zwiito zwawe. Zodwa u funa Mukandangalwo, a tshi mu funela lupfumo lwawe. Tshiñwe hafhu u mu funa a tshi tou divha zwavhudi uri u na munna. U sa luga hawe hu da ha disumbedza musi a tshi langana na munna uri vha homboke lupfumo lwa Mukandangalwo. Zodwa na munna vha ramba vhathu vha tshikhuwani u da u hwala thundu ya Mukandangalwo. Mukandangalwo u a rwiwa a di tou lamulelwa nga vhone mapholisa. Vho-Magelegele kha *Thonga i pfi ndo vhaḁa* na vhone vha nga dzhiwa sa tshidaela. Vho-Magelegele vha sanda ñwana na musadzi nga nthani ha mufarekano na u tshila tshikhuwani. Zwoṭhe zwine vha farisa zwone ñwana wavho na mufumakadzi zwi vha sia vhe tshidaela.

Muñwali u ita a tshi netshedza vhaanewa tshifhinga tsha u amba kha nganea. Nyambedzano iyi i na pfariso khulwane kha u bvedzwa nyito ya nganea. A si nyito fhedzi ine i nga bvedzwa nga nyambedzano, na mvumbo dza vhaanewa dzi a kona u vhonele nga nthani ha nyambedzano. Vhaanewa vha nga dovha hafhu u bvedzwa mvumbo dzavho u ya nga zwine vha amba. Arali muthu a tshi dzula a tshi ñweñwela ri a kona u vhona uri muthu uyo a nga vha e muthu-ḁe, arali a tshi dzulela u semana na hone ri a kona u divha mvumbo yawe. Kha ri sedze kha nganea ya *Maele wa Vho-Mathavha*, hune Maele a vhudza khonani u ri:

Hai, a tho ngo vhuya nda hangwa, ndo tou pfa ndi tshi khou teledza. Ha, inwi wa hashu, nne ndi nga si zwi kone zwa u shuma mbalo hayani lu si na musi.

(Maumela 1980:5)

Afha Maele u khou tou amba ene muje uri u a bvafha. Avha vho newa tshuñwahaya uri vha i ite, ene a mbo di i litsha. Izwi zwi a kona u ri sumbedza uri Maele ndi mubva.

Tshiñwe tshifhinga muanewa a nga di wanala a tshi khou amba e ethe, fhedzi zwine a amba zwi tshi khou bveledza vhuvha hawe. Ndila iyi ya u anadza vhañwali vhanzhi a vha i shumisesi ngauri i ita uri hu vhe na mafhungo manzhi. Ndi ngazwo vha tshi shumisesa ya u talutshedza ngauri i ita uri vha tavhanye vha khautshedze zwine vha toda u divhadza nga muanewa. Ndila ya u anadza i tutula dzangalelo la vhavhali ngauri vha vha vha tshi toda u tou diwanela zwine vhaanewa vha vha zwone nga vhone vhane.

(c) *Ndila ya u shumisa madzina*

Vhañwali vha mañwalwa a litheretsha tshiñwe tshifhinga vha nea vhaanewa madzina ane a bvukulula zwine vhaanewa avho vha vha zwone. Madzina aya vha tou vha nea vha na ndivho ya u toda u sumbedza mvumbo dza vhaanewa avho. Uri hu kone u divhea uri madzina ayo a ambani, muñwali a nga dovha hafhu a shumisa ndila ya u talutshedza kana ya u anadza. Nga u shumisa ndila ya u talutshedza u do ri huñwe vhukati ha liñwalwa a talutshedza uri dzina ili li ambani. Vhavhali vha do kona u zwi vhone uri dzina ilo li na zwine la amba kha muanewa. Nga u shumisa ndila ya u anadza muñwali u do shumisa zwine muanewa a ita na zwine a amba kha u sumbedza uri dzina ilo li nga vha li tshi ambani. Kha ri sedze kha nganea ya *Dengetenge*; hu na muanewa ane a pfi Marannda. Marannda zwi amba muthu ane a vha na tshelede nnzhi. Ndi zwavhukuma, ngomu kha nganea Marannda o

sumbedza u vha na tshelede nnzhi. Ri kha di vha kha nganea yeneyo hu na muñwe muanewa a no pfi Rolitshana. Dzina ili li amba uri vhe vha vha vha tshi anđana a vha tsha anđana. Kha nganea ho vha na he Rolitshana a sumbedza uri o litshana na Vho-Raele. Kha *A si ene* hone ri na muanewa a no pfi Maluṭa. Maluṭa ndi muthu a no luṭanya. Kutshilele kwa Maluṭa afha ku di sumbedza ku kwa u luṭanya Muhanelwa na Adziambei. Izwi zwi ḍa zwa ri sumbedza uri dzina a li ambi tshithu arali hu si na u ṭalutshedza kana u sedza zwiito zwa muanewa.

Afha ri a kona u zwi vhona uri vhaanewa na nyolo yavho zwi na ndeme vhukuma kha u ola thero na puloto. Fhedzi-ha, vhaanewa vha nga si sokou vha muyani. Hu na hune vha tshila hone. Izwi zwi ḍa zwa ri sumbedza uri hune vhaanewa vha tshila hone hu na ndeme na hone kha u tuṭuwedza vhuvha havho. Ngauralo afha fhasi ri ḍo lingedza u haseledza nga ha fhethu hune mafhungo a bvelela hone na tshifhinga tshine a bvelela ngatsho.

1.2.4 Fhethuvhupo na tshifhinga

Mafhungo mañwe na mañwe, kana zwiitei zwiñwe na zwiñwe kha liñwalwa la litheretsha zwi itea huñwe fhethu nga tshiñwe tshifhinga. Henefha ndi hune kha bugu ino ra ḍo hu vhidza uri fhethuvhupo na tshifhinga. Musi ri tshi amba nga fhethuvhupo ri khou amba nga henefho hune zwiitei zwa khou bvelela hone. Hu nga vha hu tshikhuwani, hu nga vha hu mahayani, hu nga vha hu ngomu nduni, hu nga vha hu musanda, hu nga vha hu tshikoloni kana kerekeni zwaho, tenda ha vha hu hone hune zwiitei zwa khou bvelela hone. Vhunzhi ha vhavhali musi vha tshi vhala liñwalwa la litheretsha vha sedza fhethu vho lavhelela tshikhuwani kana mahayani. Zwauri mafhungo a khou bvelela musanda, muṭani, tshikoloni, mulamboni, dipeni a vha zwi lavheleli. Na musu hu tshi nga hu a senguluswa hu sedzwa fhedzi uri mafhungo a khou bvelela tshikhuwani kana

mahayani. Arali mafhungo a tshi khou bvelela tshikoloni, kha ri lingedze u sedza uri zwothe zwine zwa khou itea afho tshikoloni zwi a tendisa u vha hu tshikoloni, zwifhaṱo na zwishumiswa zwi a tendisa u vha zwi zwa tshikoloni. Na kerekeni kha ri hu sedze nga ito lenelo. Arali hu tshikhuwani kha ri divhudzise uri ndi zwifhio zwine zwa sumbedza uri ndi tshikhuwani, arali hu musanda na hone kha ri divhudzise nga zwine zwa khou bvelela henefho. Zwothe zwine zwa bvelela henefho zwi fanela u tendisea uri ndi henefho he ra bula. Kha ri sedze kha nganea ya *Thonga i pfi ndo vhaḍa*; hu na fhethuvhupo ha mahayani, hu na fhethuvhupo ha tshikhuwani, hu dovha ha vha na fhethuvhupo ha tshikoloni, ha di vha-vho na fhethuvhupo ha nduni ngei Meadowlands. Ri fanela u sedzulusa uri zwine zwa bvelela kha fhethuvhupo afha hunzhi he ra bula hu a tendisea u vha henefho. Kha *Elelwani* mafhungo a khou bvelela mahayani, ri dovha hafhu ra vha na fhethuvhupo ha musanda, ha di dovha-vho ha vha na fhethuvhupo ha mulamboni. Ri fanela u sedzulusa na henefha uri zwine zwa itea musanda zwi hu bvedza hu henefho; zwine zwa itea mulamboni zwi hu bvedza hu henefho.

Tshifhinga na tshone tshi kwama zwine zwa itea. Mafhungo kana zwi no khou bvelela zwi khou bvelela nga tshifhinga tshifhio? Mafhungo a khou bvelela nga tshifhinga tsha musalauno? Mafhungo a khou bvelela nga tshifhinga tsha muasaula? Izwi zwiitei zwi khou bvelela vhusiku kana masiari, tshilimo kana vhuriha? Afha ri khou lingedza u sumbedza uri malugana na tshifhinga a hu sedzwi masalauno na musalaula fhedzi, hu nga sedzwa-vho dzikhalaṅwaha na tshifhinga tsha duvha. Fhungo lihulu ndi u sedza u tendisea na u sa tendisea ha tshifhinga itsho. Kha ri sedze nganea i fanaho na *Elelwani*; mafhungo a khou bvelela nga tshifhinga tsha musalaula. Hu na zwinzhi zwine ri nga tikedza ngazwo. U tshimbila nga milenzhe lwendo lulapfu, kuvhingele kwa vhafumakadzi, u nanga munna, u sinḍa, u kuvha mulamboni na zwiṅwe. Fhedzi-ha hu na hune mafhungo a bvelela vhusiku; afha ri amba musi vhaselwa vha tshi khou sinḍa. Kha ri lingedze u wana zwine

zwa sumbedza uri nangoho ho vha hu vhusiku. U lila ha magwitha i nga vha inwe ya tsumbo. Kale ho vha hu tshi sindwa vhusiku.

Fhethuvhupo na tshifhinga zwi tshimbila zwothe. Zwiitei zwi bevelela kha fhethuvhupo hukene nga tshifhinga tshikene. Fhedzi-ha ri fanela u vhona uri fhethuvhupo na tshifhinga zwi beveledzwa hani kha linwalwa la litheretsha. Afha fhasi ri haseledza nga ha ndila dza u beveledza fhethuvhupo na tshifhinga.

1.2.4.1 Ndila dza u beveledza fhethuvhupo na tshifhinga

Fhethuvhupo hu nga beveledzwa nga ndila dzo fhambanaho. Muñwali a nga tou talutshedza uri fhethuvhupo hu hani, muñwali a nga tou anadza fhethuvhupo na tshifhinga nga u shumisa vhaanewa.

(a) Ndila ya u talutshedza

Ndila ya u talutshedza ndi yone ine ya shumiseswa nga vhañwali vha phurosa ya Tshivenda kha u sumbedza fhethuvhupo na tshifhinga. Vhavhali-vho na vhone musi vha tshi vhala vha sedzesa zwo talutshedzwaho malugana na fhethuvhupo na tshifhinga. Afha muñwali u shumisa muanetsheli u talutshedza zwi fanaho na muḏi wa muthu, muvhundu une vhathu vha dzula khawo, musanda, dorobo, na dzithavha; tshifhinga tshine zwiitei zwa khou bevelela ngatsho. Kha ri tole kha nganea ya *Mafangambiti*; afha hu tshi talutshedzwa nga vhupo ha Majeledzi hu pfi:

Kha jino ja hashu la Majeledzi, u tshi sedza shango wa wana li songo tsha naka, lo no sokou tshenuluwa. Miri minzhi matavhi a tshee dzithamu, o sokou pumu hu si na matari. O vha a tshi do tuma hani lurere, hafhu lwo vha lu tshi do ralo u tuma lwa fhiswiwa lu tshee lutete, lwa mbo di puta lwa moḏa lwa wela

fhasi. Miri minzhi arali muthu a songo tou sedza zwavhudi o vha a tshi ri yo oma, mathina ngeno zwi songo ralo. Huno fhasi u tshi sedza u tshi vhona hatsi ho oma ho sokou te, na hone ho no tou sala zwigunuthelo. Ha di nga masimuni maṭanga na dzitsworoti ho no tou sala vhumbalembale, zwo fhedzwa nga thakha hafhu.

(Maumela 1975:1)

Kha mafhungo a re afho nṭha, ri a kona u zwi vhona uri mafhungo a khou bvelela nga tshifhinga tshivhi vhutshiloni ha vhatu. Nga tshifhinga itshi a hu na mvula, nahone miri yo oma. Izwi zwa sumbedza uri mafhungo a khou bvelela vhuriha. Hu ambiwa nga ha maṭanga na lurere lu sa athu u bva. Ri nga dovha hafhu u wana tsumbo ya ṭhalutshedzo ya fhethuvhupo kha ngea ya *Elelwani* hune ha khou ṭalutshedzwa nga ha kudzulele kwa muḍi wa vhamusanda Vho-Ratshihule. Wone u ṭalutshedzwa ngaaurali:

Muḍi wa luteto: wo hula u tshi ya hangei kule, ngeno wo ṭangana woṭhe nga luhura lwe lwa fhandwa nga mukoto wa u dzhena muḍini. Luvhange lwa khoro lwa sielwa ngomu. Khoroni nga fhaḷa thungo ha vha na miumo mivhili i re tsini na tsini, i tshi ya matavhini ya mbo di ṭangana ya vha tshithu tshithihi. Nga fhasi hayo ha vha na matombo a si gathi e e telele, a zwidzulo zwa vhalalaha vha khoro. Vhukati ha khoro na zwiṭanga zwe zwa furalala khoro ho ima tshivhambo. U ngeno khoroni, musanda hu hangei bvungwi ha muḍi woṭhe. Zwaho hu tshi tou vhonala ṭhodzi dza mafasho.

(Maumela 1976a:17)

Kha mafhungo aya o topolwaho ri a kona u vhona tshifanyiso tsha muḍi une wa khou ambiwa ngawo. Muanetsheli u sumbedza zwoṭhe zwine zwa wanala afho muḍini nga u tou ṭalutshedza. Muvhali ha tou diwanela uri muḍi uyu u nga vha wo ima hani. U ṭalutshedzwa ha muḍi uyu hu fanela u vha na vhushaka na thero ya ngea. Fhethuvhupo hu songo sokou dzheniswa hu si na mushumo kha u bvedza thero. Afha kha ṭhalutshedzo yo netshedzwaho afho nṭha, vhupo ha musanda hu

farisa ngauri nyito ya mathomoni a nganea i sudzuluselwa heneffa, nahone ndi hone hune thaidzo ya thasululwa hone. Vhañwali vha Vhavenda, zwiuhulu vha tshifhingani tsha u thoma vho vha vha tshi funesa u ñea ðhalutshedzo ya fhethuvhupo na tshifhinga mathomoni a ðiñwalwa ða ðitheretsha. Kuitele ukwu ku nga ku khou fhela kha vhañwali vha mañwalwa a ðitheretsha vha tshifhinga tsha zwino ngauri vha vho shumisesa nyambedzano vhukati ha vhaanewa.

(b) *Zwiito zwa vhaanewa*

Nga nñhani ha zwiito zwa vhaanewa vhavhali vha a kona u vhona hune mafhungo a khou bvelela hone na tshifhinga tshine a bvelela ngatsho. Izwi zwi itiswa ngauri vhathu vha na kutshilele kwo fhambanaho. Vhañwe vha tshi tshila ngaurali, vhañwe vha tshila nga ndila yavho-vho. Zwiito zwa vhaanewa zwi sumbedza nyimele ya zwa matshilisano, polotiki, ikonomi, vhurereli na mvelele ya vhathu. Kurabelele kwa vhathu na zwine vha shumisa vha tshi rabela zwi a kona u bvukulula fhethuvhupo na tshifhinga. Kuitele kwavho malugana na zwa u unda miða yavho, kutshimbidzele kwavho kwa zwa muñani, kuvhusele kwavho kwa vhathu, na zwone zwi a kona u sumbedza vhavhali uri mafhungo a nga vha a tshi khou bvelela ngafhi nahone nga tshifhinga tshifhio. Kha ri sedzese zwine zwa shumiswa malugana na vhuendi musalauno na kha tshifhinga tsha musalaunja, tshikhuwani na mahayani. Kha ri dovhe ri sedzese zwishumiswa zwa kerekeni, zwishumiswa zwa tshikoloni, zwine vhathu vha ita musi vhe tshikoloni kana vhe kerekeni. Zwothe hezwi zwi a kona u ri bvukululela uri mafhungo a nga vha a tshi khou bvelela ngafhi nahone nga tshifhinga tshifhio. Izwi zwa dovha zwa sumbedza uri vhathu vha nga ita zwithu kha vhupo ho fhambanaho nga tshifhinga tsho fhambanaho. Kha ri dzhie tsumbo ya nganea ya *Philiphise a si tshilonda*; kha nganea iyi ri vhona kutshilele kwa Zodwa, ane zwa sa mu lemele u vhingwa nga muñwe munna hone a na munna wawe. Ri dovha hafhu ra mu wana a

tshi dzhia t̄hanziela ya n̄wana wa mme awe a i shumisa u wana mushumo wa vhunese hone a songo dzhenela pfunzo dza vhunese. Ri a zwi d̄ivha uri v̄hutshilo ho raloho v̄hu tshilwa ngafhi, nahone kha tshifhinga tshifhio. Fhedzi-ha ri tshi sedza Tibani, mufumakadzi wa Mukandangalwo, ri wana v̄hutshilo have ho fhambana na ha Zodwa. Tibani u kondelela munna naho a tshi sumbedza uri ha fulufhedzei, nahone ha tsha mu funa. Tibani u a t̄honifha vhabebi vha munna wawe. Izwi hafhu zwi a kona u ri sumbedza uri Tibani u tshila kha vhupo ha mahayani nahone nga tshifhinga tsha musalauano. Arali ri nga dovha hafhu ra t̄ola nganea i fanaho na *Musandiwa na khotsi Vho-Liwalaga*, zwoth̄e zwine vhaanewa vha ita tshikoloni zwi sumbedza vhupo hu ha tshikolo, zwoth̄e zwine vhaanewa vha ita sibatela zwi sumbedza vhupo hu ha sibatela.

Zwine vhathu vha ambara, zwine vha shumisa mitani yavho, vhuendi vhune vha shumisa, na zwone zwi a kona u bvukulula hune mafhungo a nga vha a tshi khou itea hone na tshifhinga tshine a nga vha a tshi khou itea ngatsho. Kha nganea ya *Elelwani* hu ambiwa nga ha u ambara miñwenda na vhukunda zwine zwa vha zwa mvelele ya Tshivenda. Hu kha d̄i vha kha nganea yeneyi hu dovha hafhu ha tshimbilwa nyendo ndapfu nga milenzhe vhathu vha tshi ya mungomeni. Vhanwe vha a vhuya vha tou lovha ndilani nga nthani ha lwone lwendo lulapfu. Izwi zwi a sumbedza zwavhudi uri mafhungo a khou bvelela mahayani nga tshifhinga tsha musalauno. Ri dovha hafhu ra wana vhasidzana vha tshi tshimbila vhusiku musi vha tshi ya mudini wa Vho-Ratshihule. Zwi a sumbedza uri ndi vhusiku ngauri hu ambiwa nga u lila ha makhwitha.

Ndila ya u shumisa zwiito zwa vhaanewa kha u ola fhethuvhupo ndi yone ndila i takadzaho. I vha yone i takadzaho ngauri vhavhali vha tou diwanela fhethuvhupo na tshifhinga nga vhone vhane. A hu na muñwe muanetsheli ane a tou vha vhudza uri mafhungo a khou bvelela ngafhi nahone nga tshifhinga tshifhio. Fhedzi-ha ndila iyi ya u ola fhethuvhupo

a i naki i tshi tou shumiswa i yothe, i di naka i tshi vanganywa na yanyi ya u tou talutshedza.

(c) *Kuambele*

Luambo ndi inwe ndila ine muñwali a nga i shumisa u sumbedza fethu hune mafhungo a khou bvelela hone. Vhathu vha dzulaho fhethuno fhambanaho nga zwifhinga zwo fhambanaho vha amba nga ndildzo fhambanaho. Hu na vhathu vhane vha wanala mahayani, dziḍorooni, musanda, zwikoloni, mirunduni na huñwe. Havha vhathu vhane ha wanala fethu ho fhambanaho vha amba nga ndila dzo fhambanao. Tshivenda na tshone tshi na dzidailekite dzo fhambanaho. Vhaambvha dzidailekite idzi na vhone vha na hune vha fhambana. Ngauralo, muvhali u a kona u vhona uri muanewa mukene a nga vha e wa dailekite nkene ine ya wanala hukene nga nṱhani ha u pfa zwine a mba na zwine a ambisa zwone, muanewa a nga vha muthu ane a dzula musanda, kana e muthu ane a dzula tshikhuwani. Zwothe izwi zi pfala nga kuambele kwa muanewa. Luambo lwa vhathu vhaswa vo fhambana zwihulu na lwa vhathu vhalala. Zwenezwo zwi a kona ri sumbedza uri mafhungo a nga vha a tshi khou bvelela kha tshifhinga tshifhio. Kuambele kwa vhathu vhe kerekeni kwo fhambana na kwa vhathu vhe musanda. Kerekeni hu ambiwa nga zwa ha Mudzimu, hone musanda hu tshi ambiwa luambo lune lwa pfi ndi lwa musanda. ha ri sedze luambo lu no ambiwa musanda wa Makovheni kha *Elelwan* ri dovhe ri sedze luambo lu no shumiswa kerekeni kha *Vho-Rammebe*. Vhañwe vhaanewa musi vha tshi amba vha a dzhenisa maipfi o pambiwaho u bva kha dziñwe nyambo, izwi zwa sumbedza fhethuvhupo na tshifhinga tshine zwiitei zwa khou bvelela ngatsho. Nga u pamba maipfi a tshikhuwa ri a kona u zwi vhona uri mafhungo a khou bvelela vhuponi ha musalauno hune pfunzo yo no tou dzherlela. Nga u pamba maipfi u bva kha dziñwe nyambo dza vharema ri a koa u

zwi hona uri vhupō hu nga vha hu tsini na lushaka lwonolwo kana hu dziḡroboni hune vhathu vhoṭhe vha wanala vho sokou ṭangana.

Nḡil yenyi ya u bvedza fhethuvhupo na tshifhinga na yone ndi yavhḡi musi hu tshi lavheleswa uri vhavhali na vhone vha shela muhḡzhe nga u ḡiwanela uri fhethuvhupo na tshifhinga hu nga vha hu ngai. Nyolo ya fhethuvhupo na tshifhinga i nga naka zwihulu arali vhawali vho shumisa nḡila idzi tharu dze ra bula afha nṭha. Vha songo shuisa nḡila nthi. Fhungo lihulwane ndi ḡa uri zwoṭhe zwine zwa shuiswa u bvedza fhethuvhupo na tshifhinga zwi fanela u vha na musumo kha u bvedza nyito ya ḡinwalwa ḡa ḡitheretsha.

Zwhe puloto, thero, vhaanewa, fhethuvhupo na tshifhinga zwi bvedzwa nga nḡila ine muḡwali a i shumisa kha u zwi ḡivhadza. Kani muḡwali u shumisa muanetsheli u ḡivhadza ṭhōḡa idzo dzoṭhe dze a bula afho nṭha. Izwi zwi sumbedza uri muanetsheli u na ndeme kha bvedza thero ya ḡinwalwa ḡa ḡitheretsha. Afha fhasi ri ḡo lingedza u haledza nga ha muanetsheli kha maḡwalwa a phurosa.

1.2; Vhuanetsheli

Muumo wa bugu ndi u pfukisela mafhungo u bva kha muanetsheli u ya ha muvhali. Zwenezwo muanetsheli na muvhali vha na ndeme khui kha ḡinwalwa ḡa ḡitheretsha. Ra vhuya ra thoma u amba nga muanetsheli na muvhali ri vha ri tshi khou amba nga vhuanetsheli. Mu ri tshi amba nga vhuanetsheli ri vha ri tshi khou kwama nḡila ine malungo a anetsheliswa zwone na uri muanetshelwa ene a swika hani kha Ri nga tou ri vhuanetsheli vhu kwama vhuimo vhune vhavhali vhaanganedza mulaedza vhe khaho, na vhuimo vhune muanetsheli a anehela e khaho. Arali hu tshi khou tou haseledzwa musi vhathu vho dza, muthetshelesi na muanetsheli vha vha vho tou livhana zwaṭuwo. Ngauralo vhuimo havho vhu vha vhu tshi tou vhonala

zwavhuḍi. Fhedzi-ha, kha mañwalwa a phurosa vhuimo vhune muvhali a țanganedza mafhungo e khaho a vhu vhi vhuthihi, na ha muanetsheli na hone a vhu vhi vhuthihi. Ngauralo ri nga tou ri muñwali u shumisa vhuimo ho fhambanaho ha muanetsheli kha u anetshela zwiitei na mafhungo ngomu kha liñwalwa la phurosa. Ri a ñivhudzisa sa vhavhali uri muanetsheli u ri ñivhadza vhaanewa, nyito, fhethuvhupo na tshifhinga e kha tshiimo-ḍe. Henefha ri fanela u zwi ñivha zwavhuḍi uri muñwali a si ene ane a anetshela mafhungo. Muñwali u nanga muanetsheli ane a tama u ñivhadza mafhungo ngae uri a anetshela vhavhali. Muñwali a nga nanga muanetsheli ane ri nga tou mu bula nga dzina u anetshela mafhungo kha nganea kana nganeapfufhi. A nga kha ñi vha e muanewa muhulwane kana e muanewa zwawe ane a anetshela mafhungo nga ha muanewa muhulwane. Huñwe-vho ri nga wana uri muanetsheli ha vhone kha liñwalwa. U anetshela mafhungo a sa ñisumbedzi uri ndi nnyi. Onoyu ri songo swika hune ra vho mu dzia sa muñwali. Muñwali u tou vha o shumisa muanetsheli a sa ñisumbedzi kha liñwalwa lenejo.

Hu na vhuimo vhuvhili vhuhulwane vhune muñwali a nga vhu shumisa kha u pfukisela mafhungo u bva khae u ya kha muvhali. Muñwali a nga shumisa muanetsheli ane a vha kha vhuimo ha u thoma. Onoyu muanetsheli ri nga mu vhidza uri ndi muanetsheli-muthu wa u thoma. Vhuimo vhuñwe ndi ha muanetsheli ane a vha kha vhuimo ha vhuraru. Onoyu ndi ane a vhidzwa u pfi muanetsheli-muthu wa vhuraru. Kha ri lingedze u sumbedza kushumisele kwa vhaanetsheli avha kha mañwalwa a litheretsha nga u angaredza na kha a Tshivenda.

1.2.5.1 Muanetsheli-muthu wa u thoma

Samusi ro no ñi sumbedza afho n̄ha, muanetsheli-muthu wa u thoma ndi muanetsheli ane a vha kha vhuimo ha u thoma kha nyambedzano. Kha u anetshela hawe mafhungo u tou ñisumba uri n̄e. Hoyu

muanetsheli u vha a tshi khou anetshela e kha vhuimo ha u thoma sa muanewa a re kha liñwalwa la litheretsha. A nga vha e muanewa ane zwiwo zwa khou bvelela khae, kana e muanewa ane a tou vha na ndivho ya zwine zwa khou bvelela. Kanzhi vhavhali vha a kona u tou mu sumba vha mu bula na nga dzina ngauri u vha a songo dzumbama. Hoyu muanetsheli kanzhi u vha e tsinisa na mafhungo. Ngauralo zwine a anetshela zwi tou tendisea tshothe. Kha mañwe mañwalwa muanetsheli uyu a nga anetshela e kha vhuimo ha muanewadendele, ane a do vha a tshi khou anetshela mafhungo ane a kwama vhutshilo hawe. Hone kha mañwe mañwalwa a tshi do vha e muanewa zwawe ane a divha zwinzhi nga ha zwo bvelelaho kha muanewadendele. Izwi zwi amba uri muanetsheli u divha zwinzhi nga ha muanewadendele.

Kha phurosa ya musalauno ya Tshivenda, vhañwali vhanzhi a vho ngo shumisa ndila iyi ya u anetshela. Ndila iyi ya u anetshela yo shumiswa kha *Mafangambiti*. Kha nganea iyi ri vhone muanetsheli e muanewa zwawe ane a khou anetshela nga ha mboho Mafangambiti ine ya vha ene muanewadendele. Muanetsheli u anetshela nga zwo bvelelaho vhutshiloni ha Mafangambiti u bva vhutukuni hayo u swika i tshi fa. Vho-Magwabeni na vhone vho shumisa ndila iyi kha *Zwi do fhela ngani* na *Gundo*. Hothe kha nganea idzi muanetsheli ndi muanewadendele ane a khou anetshela nga zwo mu bvelelaho vhutshiloni. Muñwe muñwali o shumisaho ndila iyi ndi Vho-Madima kha *Mmanga Mawelewele*. Afha na hone hu shumiswa muanewa zwawe u anetshela mafhungo nga ha muanewadendele. Hu di vha-vho na dziñwe nganea dzo shumisaho ndila iyi ya u anetshela. Nganeapfufhi dzo shumisaho ndila iyi ndi nanzhi. Hu na maanea manzhi ane khao ha vha ho shumiswa muanetsheli-muthu wa u thoma. Muanetsheli a nga vha a tshi khou anetshela nga lwendo lwe a fara kana zwe a ita.

Ndila iyi ya u anetshela i ita uri vhavhali vha shele mulenzhe kha nyaluwo ya nyito ngauri vha tou pfa mafhungo kha muanetsheli we zwothe zwa itea e henefho. Kuanetshele ukwu ku ita uri vhavhali vha

tende kha zwoṭhe zwo iteaho ngauri vhaanetsheli vha anetshela zwe vha tou vhona kana vha vha vho shela mulenzhe khazwo.

1.2.5.2 Muanetsheli-muthu wa vhuraru

Kha ndila iyi ya u anetshela, muanetsheli u vha a tshi khou anetshela nga ha muanewadendele e kha vhuimo ha vhuraru. U anetshela nga zwo bvelelaho kha muṅwe muanewa. Muanetsheli uyu u ḍivha zwoṭhe nga ha vhaanewa na zwine vha ita. U a kona u bula na zwine muanewa anc a khou amba ngae a vha a tshi khou humbula. Hoyu muanetsheli u anetshela e nṅa ha mafhungo a no khou bvelela, nahone u vha e kule na nyito yeneyo. Vhavhali a vha koni u bula dzina ḵawe. Kha ri sedze kha *Ngavhe*; muanetsheli ndi nnyi? Ri nga kona u bula dzina ḵawe? Muanetsheli a ri koni u bula dzina ḵawe ngauri a vha e kule. Mafhungo a no khou bvelela kha nganea iyi ha mu kwami, ndi ngazwo a tshi anetshela o ima kule. O fhambana na muanetsheli-muthu wa u thoma anc a vha a tshi khou kwamiwa nga mafhungo. Maṅwalwa manzhi a phurosa ya musalauno kha Tshivenda o shumisa ndila yeneyi ya u anetshela. Ndila heyi ya u anetshela i nga khethekanywa u ya nga ndila ṭhukhu tharu; dzone ndi muanetsheli-muḍivhazwoṭhe (*omniscient point of view*), muanetsheli-muḍivhazwoṭhe o kalwaho (*limited omniscient point of view*) na vhuantsheli-nyandadzi (*dramatic point of view*).

(a) Muanetsheli-muḍivhazwoṭhe

Muanetsheli uyu u ḍivha zwoṭhe malugana na vhaanewa na zwiito zwavho. Zwoṭhe zwine zwa bvelela kha ḵiṅwalwa ḵa ḵitheretsha ḵa phurosa zwi vhone na u pfala nga zwine muanetsheli uyu a amba. U na maṅda a u kona u vhona zwine vhatu vha tshilaho vha si kone u zwi vhona, u a kona u bula tshine muthu a khou humbula, u a kona u bula miloro ya muthu naho o vha a songo eḍela nae kana muthu uyo o

lorela mbiluni. A hu na na tshithihi tshine vhavhali vha do tshi divha tshine tsha sa do vha tsho fhira kha muanetsheli uyu. Kha ri do sedza tsumbo afha fhasi kha *Maele wa Vho-Mathavha* i sumbedzaho uri nangoho uyu muanetsheli u na maanda a u divha zwothe:

Fhedzi mbiluni yawe Maele a sa zwi funi zwone u dowelana nae. Hu musi a tshi vhona Tshilangano a nga u khou swaswedzana na vhatukana vhe a dowelana navho, Maele a tshi tou pfa a tshi tou tama e ene.

(Maumela 1980:44)

Afha ri a kona u zwi vhona uri muanetsheli u khou amba zwi re mbiluni ya Maele. Maele ho ngo zwi amba. Muanetsheli afha o newa maanda a u dzhenelela ngomu mbiluni ya Maele uri a pfe zwine a khou humbula.

Huñwe-vho muanetsheli u a kona u vhona na u divha zwine muanewa a khou lora. Kha *Vho-Rammebebo* muanetsheli u ri:

Vha tshi dovha vha tshi pfi zhambu, vha vho lora mudji wo tangwa nga magevhenga, a tshi khou vhidzelela a tshi ri a toda u nwa malofha a muthu. Vha tshi ri vha shavhe vha wana a vha koni u gidima na u fema a vha tsha kona. Vha mbo di ri phapha.

(Maumela 1982b:13)

Muanetsheli o vha a songo edela na mulori musi a tshi lora. Nahone mulori ho ngo tou lora a tshi tou amba. Izwi zwi sumbedza uri muanetsheli o newa maanda a u dzhenelela na kha zwa bvungwi zwa vhatu zwine zwa si kone u swikelea.

Heyi ndila ya u anetshela i bvedza zwine muanetsheli a toda u divhadza. Ngauralo a i tou vha yavhudi tshothe. Arali hu tshi nga hu khou oliwa mvumbo ya muanewa, nga u shumisa ndila iyi vhavhali vha fanela u dzhia zwenezwo zwo buliwaho nga muanetsheli. A vho ngo fanela u vha na kuvhonele kwavho malugana na mvumbo iyo. Kha

ri sedze mvumbo ya Vho-Mukumela kha *Zwa mulovha zwi a fhela* i tshi khou anetshelwa nga u shumisa ndila iyi.

Mufumakadzi mutswuku wa khotheni ha marama o dala^{ho}, na ma^{to} mahulu, ane tshifhatuwo tshawe tsha dzula tshi tshi nga ndi tsha muthu ane a to^{da} u sea. Mbifho yo to^{do}u di^{swa} nga th^{oho} ya tshitiko na zwi^{de}vhe zwi^tuku, na th^{afu} dzo vhum^waho zwavhu^{di} dza vho iti mapetanyana. Ngeno kha muvhili v^hukuma vha tshi tou vha tshina^{ga} tsha musadzi.

(Maumela 1973:8)

Afha kha mafhungo aya hu khou anetshelwa nga mvumbo na tshiimo tsha Vho-Mukumela. Hu si na u thoma u di^humbulela, v^havhali vha mbo di dzhia zwenezwo zwine zwa ambiwa nga muanetsiteli. U ya nga muanetsiteli, Vho-Mukumela vha sumbedzwa sa muthu o v^hifhaho. Mbifho yavho v^havhali vha i di^vha nga nthani ha zwine muanetsiteli a amba. Muvhali a nga kha di vha dzhia vha songo v^hifha arali o tou vha v^hona nga ene mu^{nc}. Fhedzi ngauri u dzhia zwo ambiwa nga muanetsiteli, u vha v^hona sa muthu o v^hifhaho.

Nga u shumisa ndila iyi ya u anetshela, muanetsiteli a nga talutshedza nga ha mvumbo ya muanewa, fhethu na tshifhinga hune mafhungo a khou bvelela hone, a nga talutshedza nga ha mutsho, a nga talutshedza nga ha zwine zwa khou bvelela. Fhedzi-ha, ndila iyi i da ya sa v^he yavhu^{di} musi muanetsiteli a tshi vho n^ewa tshifhinga tsha u n^ea mahumbulwa nga ha zwine a khou talutshedza. V^havhali vhone vha vha vho v^hewa kule na zwine zwa khou bvelela ngauri vha tou anetshelwa. Zwenezwi v^havhali vha tshi khou v^hala a vha v^huyi vha pfa huⁿwe hu na u tu^tulela dzangalelo ngauri mafhungo othe vha tou anetshelwa.

(b) *Muanetsheli-mudivhazwothe o kalwaho*

Nga u shumisa ndila iyi ya u anetshela, muñwali u ita uri vhavhali vha kone u vhona zwi no khou bvelela kha liñwalwa la phurosa nga nthani ha zwine muñwe muanewa a vhona na u pfa. Afha muñwali u nanga muñwe muanewa kha liñwalwa la phurosa, a anetshela zwothe zwi no khou bvelela nga nthani ha onoyo. Hoyu muanetsheli u vha a tshi divha zwothe nga ha vhaanewa na zwine zwa khou bvelela u fhirisa vhone vhaanewa, vhane zwine zwa khou bvelela zwa vha zwi tshi khou bvelela khavho. Ri songo tanganyisa muanetsheli-muthu wa u thoma na lushaka ulwu lwa muanetsheli. Uyu mafhungo othe a da nga khae, fhedzi hu tshi khou anetshelwa nga ndila ya muanetsheli-muthu wa vhuraru. Hoyu muanewa ndi ene ane a vhonelesa, avha vhañwe vha tshi di vha vhe hone. Heyi ndila ya u anetshela nga tshikhuwa vha ita vha tshi i vhidza uri *stream of consciousness*. Abrams (1981:144) a tshi talutshedza ndila iyi ya u anetshela u ri:

The narrator tells the story in the third person, but confines himself to what is experienced, thought, and felt by a single character, or at least by a very limited number of characters, within the story.

(Muanetsheli u anetshela tshiñori e kha vhuimo ha muthu wa vhuraru, fhedzi nyanetshelo yawe i livhiswa kha tshenzhemo, mihumbulo na zwine zwa pfiwa nga muanewa muthihi fhedzi, kana vhaanewa vha si gathi kha tshiñori tshenetsho.)

Tshidini tsha ndila iyi ya u anetshela ndi uri a i ñei vhavhali tshifhinga tsha uri vha kone u divhonela nga vhothe, zwothe vha zwi vhona nga nthani ha onoyu o nangwaho uri zwothe zwi vhonele zwi tshi da ngae.

Ndila iyi ya u anetshela a yo ngo ðowelea kha vhañwali vha mañwalwa a phurosa ya vharema. Kha Tshivenda hone mañwalwa o shumisaho ndila iyi ha gathi. Liñwalwa li tou divheaho zwavhudi ndi la Vho-

Madima li no pfi *Madivha ha fani* line khalo vhavhali vha kona u divha zwothe zwi no khou bvelela kha nganea ho lavheleswa muanewa o nangwaho. Kha nganea iyi, ri wana ho nangwa Vho-Meriamu, vhane vha vha khaladzi a muanewadendele Musiiwa. Nganea i khou amba nga nganeavhutshilo ya Musiiwa. Kha nganea iyi, vhutshilo ha Musiiwa u bva vhuṭukuni hawe u swika a tshi aluwa a vha na muṭa, vhavhali vha vhu pfa nga Vho-Meriamu vhane vha shumiswa u anetshela vhathu vho ḍaho vhuṭamboni ha ṅwana wa Musiiwa. Vhavhali vha kona u pfa nga ha u tambula ha Musiiwa a tshi tambudzwa nga Vho-Mubvatshoṭhe. Musiiwa o dzhena tshikolo nga ṅdila i konḍaho. Mvumbo ya Vho-Mubvatshoṭhe na Musiiwa vhavhali vha dzi pfa nga zwine Vho-Meriamu vha anetshela. Nyito ya kha nganea na yone i pfala nga zwine Vho-Meriamu vha amba.

(c) *Vhuanetsheli-nyandadzi*

Musi hu tshi anetshelwa nga u tou anḍadza, muanetsheli u anetshela mafhungo kana zwine zwa itea a sa dzheneleli ngomu kana u ṅea mahumbulwa malugana na zwine a khou anetshela. Izwi zwi amba uri arali a tshi khou anetshela nga ha mvumbo ya muanewa, u ḍo anetshela hu si na u sumbedza uri ene mvumbo iyi u i vhona hani. Ene u tou bula fhedzi zwine a zwi vhona. A nga si bule uri muanewa ndi wavhuḍi kana a si wavhuḍi. Vhavhali vha lavhelelwa u tou ḍiwanela nga vhone vhane kha zwine zwa ḍo vha zwo bulwa uri mvumbo ya muanewa ndi ifhio. Izwi zwi ḍi fana na musi hu tshi khou ṭalutshedzwa nga ha fhethuvhupo na tshifhinga. Kha ri ḍo vhona u ṭalutshedzwa ha mvumbo ya Mukandangalwo kha *Philiphise a si tshilonda* afha fhasi:

Mukandangalwo zwino khoyu a tshi khou tshimbila-vho afha kha pheivimennde. Muṭhanga mulapfu mutswuku wa ndele na ḍafu na muvhili wo eḍanaho ene mune, ningo yone i ndapfu. Maṭo mahulu a tsie ndenya na

thaha ndapfu, u lapfi zwiṭuku. Mulomo wone ndi wa mbemba ndenya.

(Maumela 1983:1)

U swika afha muanetsheli o tou bula fhedzi zwine a vhona kha Mukandangalwo. A hu na he a sumbedza uri Mukandangalwo o vhihfa kana o naka. Zwothe izwi o zwi siela vhavhali uri vha haṭule. Tshine tsha tou takadzesa nga u shumisa ndila iyi ya u anetshela ndi uri muṅwali u a shumisa vhaanewa vhe kha nyambedzano u bvedza nyito ya liṅwalwa la phurosa kana mvumbo dza vhaanewa na fhethuvhupo na tshifhinga. Vhaanewa ndi vhone vhane vha tou dzhenelela vhukuma kha u alusa nyito ya liṅwalwa la phurosa. Kha ri ḑo sedza nyambedzano ya Vho-Laedzani musi vha tshi khou amba nga ṅwana wavho Thambatshira kha *Thonga i pfi ndo vhaḑa*:

Thambatshira u tou vha ha pfi ṅwananga. Zwauri u tou vha tsiwana ya tsiwana heyo ha vhuyi a nga u a zwi londa lini. U ḑo tou kholwa ḑuvha line vha ḑo tou vhuya na Mukhaḑa wavho vha ri hwilimisa Vho-Magelegele. Ndi amba ngauri a si zwino vha tshi khou ḑi gwa la uri ri tuwe hafha muḑini wavho.

(Demana 1985:1)

Kha zwine Vho-Laedzani vha amba, vhavhali vha kona u ḑivha uri Thambatshira ha na muṭhogomeli. Naho khotsi e navho, a vha londi muṭa wavho. Vhavhali vha kona hafhu u vhona uri hu na khuḑano vhukati ha Vho-Magelegele na Vho-Laedzani na ṅwana Thambatshira. Khuḑano afha i vhone i tshi khou ḑiswa nga mufarekano ane Vho-Magelegele vha vha nae, ane afha a vhidzwa u pfi ndi Mukhaḑa. Musi vhavhali vha tshi tou thoma u vhalala nganea iyi, vha a kona u zwi vhona uri zwine zwa khou lavhelelwa khayoyi ndi zwifhio na uri zwiito zwi nga aluwa hani u ya maṭhakheni. Zwothe izwi a zwi khou pfala nge zwa anetshelwa nga muanetsheli, zwi khou pfala nge zwa bva kha nyambedzano ya vhaanewa. U swika zwino ri a kona u zwi vhona uri ndila iyi ya u anetshela a i tou ṭalutshedza, i tou sumbedza zwine zwa khou bvelela.

Vhuanetsheli ndi hone vhune ha langa vhavhali malugana na nyaluwo ya nyito, kubvedzele kwa vhaanewa na fhethuvhupo na tshifhinga. Kha zwothe izwi, muñwali u vha a tshi khou shumisa luambo u zwi bvedza. Kha u anetshela, u ola fhethuvhupo na tshifhinga, u ola mvumbo dza vhaanewa na u talutshedza kualutshela kwa mafhungo, hu shumiswa luambo. Vhañwali vha shumisa luambo nga ndila dzo fhambanaho. Vhañwe vha takalela u shumisa mafhungo mapfufhi, hone vhañwe vha tshi takalela u shumisa mafhungo malapfu; vhañwe vha takalela u shumisa mirero, hone vhañwe vha tshi takalela u shumisa miswaswo. Ngauralo, luambo lu na ndeme khulwane kha u bvedza thero, puloto, vhaanewa, na fhethuvhupo na tshifhinga. Afha fhasi ri do hasedza nga ha kushumisele kwa luambo kha mañwalwa a litheretsha.

1.2.6 Luambo na tshitaila

Musi ri tshi amba nga luambo na tshitaila kha mañwalwa a litheretsha ri vha ri tshi khou amba nga ndila ine vhañwali vha shumisa ngayo luambo na tshitaila kha u bvedza thodea idzo dze ra sedzulusa afho ntha. Luambo luñwe na luñwe lu na milayo yalwo, zwenezwo na kha mañwalwa a litheretsha hu lavhelelwa uri vhañwali vha vhe vho tovhedza milayo iyo. Nga siani liñwe ri dovha hafhu ra wana uri muthu muñwe na muñwe a tshi tshila u na ndila ine a ita ngayo zwithu, yo fhambanaho na ya vhañwe vhathu. Ngauralo ro tea u sedzulusa uri vhañwali vha mañwalwa a litheretsha vha bvedza hani hezwi zwine vha ñwala ngazwo. Muñwe muñwali a nga vha a tshi funesa u talutshedza nzulele ya zwithu, hone muñwe a tshi funesa u ñea vhaanewa tshifhinga uri vha bvedze zwi fanaho na zwenezwo zwo talutshedzwaho.

Kha luambo na tshitaila kanzhi ri sedza kunangele kwa maipfi o shumiswaho nga muñwali na uri u a shumisa hani. Ri dovha hafhu ra sedza uri maipfi aya o shumiswa hani u vhumba mafhungo. Ri a dovha

ra țola uri muńwali u shumisa mafhungo mapfufhi kana malapfu; muńwali u a shumisa mafurase sa mafhungo? Phara na dzone dzi a sedzuluswa kuvhekanyeke kwadzo. Muńwali u a shumisa mirero u nakisa luambo lwawe? Zwifanyiso zwa muhumbulo zwone zwi a shumiswa u bvedza mihumbulo?

Ri a zwi ñvha zwavhuđi uri nganea i nga si vhe hone arali muńwali a sa khou shumisa maipfi. Ngauralo, nganea yothe yo ñisendeka nga kunangele kwa maipfi. Arali muńwali a sa koni u nanga maipfi nga ndila yo teaho, nganea yawe i nga si vhe yavhuđi. Muńwali a konaho u nanga maipfi u ita uri na nganea yawe i vhe yavhuđi. Maipfi a nga shumiswa u ola mvumbo dza vhaanewa, a nga shumiswa u ola fhethuvhupo na tshifhinga, a nga dovha hafhu u shumiswa u ola nyito ya nganea yeneyo. Vhańwe vhańwali vha a shumisa maipfi o tou țanganedzwaho a tshi bva kha nyambo dzińwe. Kushumisele kwa maipfi aya a ku sokou itwa fhedzi, hu vha hu na ndivho. Maipfi a bvaho kha dzińwe nyambo ha sokou shumiswa arali hu na ane a nga shumiswa kha luambo lwa muńwali. Muńwali a nga shumisa maipfi a bvaho kha nyambo dzińwe ngauri zwishumiswa zwa vha zwi siho kha luambo lwawe, zwa ita uri a kombetshedzee u shumisa maipfi aneo. Tshińwe tshifhinga muńwali a nga shumisa maipfi a dzińwe nyambo a tshi khou țođa u sumbedza mvumbo ya muanewa. Afha u ño vha a sa khou țođa u sumbedza uri muanewa uyu a nga vha a muthu-đe kana a tshi bva ngafhi nga u tou bula. Nțhani ha izwi u a shumisa muanewa a tshi bula maipfi a luńwe luambo, izwi zwa kona u sumbedza uri a nga vha a muthu-đe. Kha ri ri muthu muńwe a nga amba a tshi dzhenisa na maipfi a tshikhuwa; vhavhali vha a kona u zwi vhona uri muthu uyo o funzea kana u dzula tshikhuwani hune ha dzulelwa u amba tshikhuwa. Tshińwe tshifhinga a nga vha a tshi țođa u sumbedza fhethuvhupo na tshifhinga. Nga kushumisele kwa maipfi a tshikhuwa kana a luńwe luambo kha nyambo dza vharema, vhavhali vha a kona u vhona uri muthu uyo a nga vha a tshi bva ngafhi. Huńwe vha a kona u vhona uri muthu ndi Muronga kana Muńia nga nțhani ha kushumisele kwa

maipfi. Ndi a tenda uri ri a kona u zwi vhona uri kunangele kwa maipfi ku na mushumo muhulwane kha mañwalwa a litheretsha. Vhañwe vhañwali vha a shumisa maipfi a tshikale kha luambo, hu u toḁa u sumbedza mvelele ya lushaka lwonolwo kana mvumbo dza vhaanewa. Ra tou sedza zwavhuḁi kha mañwalwa ashu a litheretsha ri ḁo kona u zwi vhona zwavhuḁi uri vhañwali vha nanga maipfi nga ndila dzo fhambanaho.

Maipfi a vhumba mafhungo. Afha hu sedzuluswa uri vhañwali vho tovhedza milayo ya kuvhumbelwe kwa mafhungo kha luambo lwavho. Hu na vhañwe vhañwali vhane vha ñwala mafhungo a songo fhelelaho ane a tou nga mafurase. Fhungo li fanela u ñwalwa lo fhelela, li na zwothe zwine la fanela u vha nazwo. Vhañwe-vho vha ñwala mafhungo malapfusa ane tshiñwe tshifhinga kha fhungo lithihi hu nga bviswa mafhungo mavhili kana u fhira. Kanzhi kha vhane vha ñwala mafhungo malapfusa, hu vha na u khakha kha kuñwalele. Huñwe vhavhali vha a kundelwa u pfesesa muhumbulo une u nga vha u kha fhungo ilo. Uri vhukhaxhi uhu vhu songo vha hone, vhañwali vha fanela u ñwala mafhungo o linganelaho.

Phara na dzone dzi fanela u vhekanywa nga ndila yo teaho. Hu na vhañwali vhañwe vhane vha dzhenisa mihumbulo i fhiraho muthihi kha phara nthihi. Zwine zwa lavhelelwa ndi uri kha phara nthihi hu fanela u vha hu tshi khou ambiwa nga muhumbulo muthihi. Hu ḁi vha-vho na vhañwe vhane vha khethekanya muhumbulo muthihi vha u dzhenisa kha phara mbili. Izwi zwo khakhea, muhumbulo muthihi kha u vhe kha phara nthihi.

Luambo lu naka musi ho shumiswa maidioma na mirero. Muñwali a divhaho luambo a nga si sie maidioma na mirero musi a tshi ñwala liñwalwa la phurosa. Maidioma na mirero zwi na pfunzo khulwane kha luambo. Zwenezwo, muñwali o dzhenisaho maidioma na mirero kha liñwalwa lawe u khwaḁhisa na u ḁea ndeme zwine a khou toḁa u

divhadza. Vhaḍivhi vha mirero iyo na maidioma musi vha tshi lingedza u wana ṭhalutshedzo yazwo vha kona u tou divha zwavhuḍi zwine muḥwali a lingedza u vha divhadza. Nga nḍa ha u wana zwine muḥwali a ṭoda u divhadza, vhavhali vha dovha hafhu vha kona u divha mvelele ya Tshivenda. Izwi zwi amba uri muḥwali u a kona u vhulunga mvelele ya Tshivenda nga u shumisa luambo.

Vhaḥwali vhaḥwe vha a shumisa zwifanyiso zwa muhumbulo u bvedza milaedza yavho. Avha ndi vhane vha sa ṭode u tou buletshedza zwine vha amba. Vha ṭoda vhavhali vha tshi shumisa mihumbulo yavho kha u bvukulula zwine zwi nga vha zwi tshi khou ambiwa. Nga u kona u fanyisa, muvhali u a kona u pfa zwine zwa ambiwa. Uri muḥwali a kone u bvedza izwi, u fanela u vha a tshi divha kushumisele kwa figara dza muambo, vhavhali-vho vha vhe vha tshi kona u dzi ṭalutshedza. Nḍivho ya izwi i ita uri maḥwalwa a litheretsha a difhele vhavhali. Vhaḥwe vhaḥwali vha na miswaswo. Izwi zwi vhonala nga kushumisele kwavho kwa luambo. Vho-Madima na Vho-Demana ndi vhaḥwe vhaḥwali vhane vha vha na miswaswo. Vha a ola muanewa nga nḍila i seisaho nga u shumisa zwi fanaho na tsatsaladzo, tshigodo na tseiso.

Nganea a yo ngo fhambanesa kule na nganeapfufhi. Ro lingedza u sumbedza mathomoni a ndima iyi uri nganea i fana ngafhi na nganeapfufhi, nahone zwi dovha zwa fhambana ngafhi. Naho hu na zwinzhi zwine zwa fana kha nganea na nganeapfufhi, ri vhona zwo fanela uri ri ḍi haseledza zwiṭuku nga ha lushaka lwa liḥwalwa heji line la vhidzwa u pfi nganeapfufhi.

1.3 NGANEAPFUFHI

Nganeapfufhi ndi lushaka luḥwe lwa maḥwalwa a phurosa. Lushaka ulwu lwa phurosa lwo fhambana na nganea ngauri lwone lu anetshela

nga tshipida tshituku tsha vhutshilo ha muanewa, nahone nga tshiwo tshithihi. Nganeapfufhi a yo ngo fanela u lapfesa u fana na nganea. Muvhali u fanela u i vhala a i fhedza nga tshifhinga tshituku. Ri a zwi divha uri vhavhali vha a fhambana kha u vhala havho, muñwe a nga vhala mafhungo aneo nga tshifhinga tshituku hone muñwe a tshi nga a vhala nga tshifhinga tshilapfu. Ngauralo vhpufufhi hu nga kha di kalwa nga masiatari a nganeapfufhi yeneyo. Ri nga si tou bula uri masiatari a fanela u vha mangana, zwine ri nga eletshedza vha u ñwala nganeapfufhi ndi uri a songo tou vha-vho fhasi ha masiatari maña. Arali ya vha fhasi ha masiatari maña i do vha yo no tou vha pfulhisa. Zwiñwe zwa zwine zwa nga ita uri i si lapfese ndi u sa dzhenisa vhaanewa vhanzhi, nahone ya fanela u kwambatela muhumbulo muthihi muhulwane une wa bveledzwa nga tshifhinga tshituku. Muvhali ho ngo fanela uri a tshi vhala nganeapfufhi a fhedze tshifhinga tshilapfulapfu.

Ho no di vha na nganeapfufhi dzi re na tshivhalo dzo ñwalwaho kha Tshivenda. Mafhungo ane a nga vhidzwa uri nganeapfufhi o vha a tshi ñwalwa kale kha bugu dzi fanaho na *Ndendedzi*. Naho nganeapfufhi idzo dzo vha dzi tshi ñwalelwa vhana vhatuku vhane vha guda Tshivenda zwikoloni, dzo vha dzi na thodea dza nganeapfufhi dza musalauno. Fhedzi-ha, dzo vha dzi thukhusa. Dziñwe dza nganeapfufhi idzo dzo vha dzo disendeka nga ngano dza Vhavenda. Dziñwe dzadzo dzo vha dzi tshi dzhia mafhungo a Bivhilini a ñwalwa sa nganeapfufhi. Afha ndi he vhagudi vha vha vha tshi kona u guda nga ha mvelele ya Vhavenda na zwa vhurerele ha vhatshena.

Nganeapfufhi dza musalauno dzo ñwalelwaho u vhalwa na nga vhahulwane dzo lenga u thoma u ñwalwa kha luambo lwa Tshivenda. Muñwali wa u thoma u ñwala nganeapfufhi yo raloho ndi Vho-T N Maumela. Vho-Maumela vho ñwala nganeapfufhi yavho i no vhidzwa u pfi *Zwiitavhathu* nga 1965. Ho fhela tshifhinga tshilapfu hu sa athu u ñwalwa inwe nganeapfufhi. Ho do tovhela inwe nganeapfufhi nga Vho-T N Makuya i no pfi *A zwi faneli ye ya ñwalwa* nga 1971. Nga ñwaha u

tovhelaho ho nwalwa nganeapfufhi dza *Dzimbava, Mangalani, Matakadzambilu na Tshianeo*. U bva afho ho do nwalwa nganeapfufhi nanzhi dza Tshivenda nga vhanwali vho fhambanaho.

Nganeapfufhi kanzhi dzi nwalwa u mvumvusa vhavhali. Hu na zwinzhi zwine ha nga ambiwa ngazwo zwa wanala zwi tshi mvumvusa vhavhali. Musi muvhali a tshi vhala nganeapfufhi dzo raliho u wana a tshi takadzwa nga zwi no khou bvelela lune a hangwa na manwe mafhungo ane a nga vha a tshi mu kwama. Tshinwe tshifhinga naho hu na zwi mu dinaho, u a vha o hangwa nga zwidini izwo a tshi khou diphina nga mafhungo a nganeapfufhi. Nganeapfufhi dzo raliho hu pfi a dzi tou dzhenelela zwihulu ngauri dzi vha dzi dza u tou mvumvusa fhedzi. Kanzhi nganeapfufhi dzo raliho dzi vha dzo katela tseiso na tsatsaladzo, nahone dzi anzela u sia vhavhali muyani. Dziinwe nganeapfufhi ndi dzine dza vha dza u funza mulaedza. Afha tshine tsha takadzesa ndi mulaedza wa nganeapfufhi, hu si tshitori tshine tsha khou anetshelwa. Vhavhali vha fanela u vha na ndivho ya u kona u bvukulula zwi re ngomu kha nganeapfufhi lune vha do kona u wana mulaedza.

Uri vhavhali vha kone u bvukulula zwine nganeapfufhi ya divhadza, vha fanela u vha vhe na ndivho ya thodea dza nganeapfufhi. Thodea dzothe dzi vha dzo livhiswa kha u bvedza mulaedza une munwali a nga vha a tshi toda u u divhadza. Afha fhasi ri do haseledza nga ha thodea dza nganeapfufhi. Thodea khulwane dza nganeapfufhi ndi muhumibulo muthihi muhulwane, vhaanewa, fhethuvhupo na tshifhinga, tshivhumbeo, luambo na tshitaila, vhanetsheli, na u tuta dzangalelo.

1.3.1 Muhumbulo muthihi muhulwane

Muhumbulo muthihi muhulwane ndi wone une mafhungo othe kha nganeapfufhi a vha o livhanywa khawo. Zwothe zwine vhaanewa vha

ita na zwine muanetsheli a anetshela zwi livhanywa kha wonoyu muhumbulo muthihi muhuhulwane. Vhañwe vha dzhia muhumbulo muthihi muhulwane sa thero ya nganeapfufhi. Ro no ði bula uri nganeapfufhi a yo ngo fanela u lapfesa. Ndi ngazwo i tshi fanela u vha na muhumbulo muthihi muhulwane. Nganea i nga kha ði vha na mihumbulo mihulwane i fhiraho muthihi, fhedzi heyi miñwe mihumbulo i fanela u vha i tshi khou tikedza muhumbulo muthihi muhulwane. Kha nganeapfufhi a zwo ngo ralo, muhumbulo u fanela u vha muthihi u bva mathomoni u swika nganeapfufhi i tshi fhela. Musi muanetsheli a tshi ðalutshedza nga ha fhethuvhupo, ðalutshedzo iyo i fanela u vha i tshi khou kwama muhumbulo muthihi muhulwane. Musi hu tshi khou ðalutshedzwa nga mvumbo ya muanewa, na zwenezwo zwi fanela u vha zwi tshi khou tshimbilelana na muhumbulo muthihi muhulwane. Nganeapfufhi i na zwipiða zwiraru, zwine zwa vha mathomele, mutumbu na thasululo. Kuðivhadzele kwa muanewa muhulwane na thaidzo yawe kha mathomele zwi fanela u tshimbilelana na muhumbulo muthihi muhulwane. A ho ngo fanela u anetshelwa mañwe mafhungo kha mathomele ane a ðo vha a sa tshimbilelani na muhumbulo muthihi muhulwane. Kha mutumbu hu na zwiitei zwinzhi zwine zwa bvelela musi muanewa muhulwane a tshi khou lingedza u tandulula thaidzo yawe. Henefha na hone muñwali ho ngo fanela u dzhenisa zwiitei zwine zwa ðo vha zwi sa khou tshimbilelana na muhumbulo muthihi muhulwane. Zwothe zwi fanela u vha zwi na pfariso kha u lingedza u tandulula thaidzo. Kuthasululele kwa thaidzo na kwone ku fanela u kwama muhumbulo muthihi muhulwane. Muñwali u fanela u vhona uri hu tandululwa thaidzo yo ðanganwaho nayo kha mathomele, hu sa khou dzheniswa mañwe mafhungo a sa tshimbilelani na muhumbulo muthihi muhulwane.

Arali ri nga vhala nganeapfufhi ya 'U ðinyelisa vha amba zwenezwi' kha bugu ya *Zwa maramani* ri nga kona u zwi vhona zwavhuði kulondelwe kwa muhumbulo muthihi muhulwane. Muhumbulo muhulwane ndi wa u pfukha milayo ya ndila. Kha mathomele ndi hone he muanetsheli a

lingedza u tšalutshedza nga ha mvumbo ya Morris na hune a vha hone. Izwi zwi a tshimbilelana na muhumbulo muthihi muhulwane naho zwi tshi nga u ri lapfi-nyana. Mafhungo a kha mutumbu na kuthasululele kwa thaidzo a tshimbilelana tshothe na muhumbulo muthihi muhulwane wa u pfukha milayo ya ndila.

Ro no di bula uri muhumbulo muthihi muhulwane u fanela u vhoneadzwa kha tshivhumbeo tsha nganeapfufhi. Ngauralo kha ri sedze afha fhasi uri tshivhumbeo tsha nganeapfufhi tshone tshi fanela u vha tshi kha tshiimo-de.

1.3.2 Tshivhumbeo

Nganeapfufhi, u fana na mañwe mañwalwa a litheretsha, i na tshivhumbeo. Mafhungo a na hune a thoma hone, a dovha hafhu a vha na hune a fhelela hone. Musi zwenezwi a tshi khou anetselwa hu vha hu na zwinzhi zwine zwa khou bvelela. Zwenezwi zwine zwa khou bvelela zwi fanela u vhekanywa nga ndila i tendiseaho. Zwothe hezwi zwine zwa itea zwi fanela u vha na vhushaka. Mbekanyo yeneyi ndi yone ine ra i vhidza uri ndi tshivhumbeo. Tshivhumbeo tsha nganeapfufhi ngauralo tshi nga khethekanywa u ya nga zwipida zwiraru. Zwenezwo ndi mathomele, mutumbu na mafhedzisele. Kha ri sedze afha fhasi uri ndi zwifhio zwine zwa lavhelelwa kha tshivhumbeo tsha nganeapfufhi.

1.3.2.1 Mathomele

Mathomele ndi lone liga la u thoma la nganeapfufhi. Henefha ndi hone hune muñwali a fanela u thoma nganeapfufhi yawe nga ndila i tutulaho dzangalelo. Kha tshipida itshi tsha nganeapfufhi, muñwali u fanela u divhadza muanewa muhulwane na thaidzo yawe. Tshinwe tshifhinga

vhañwe vhañwali vha a kona u sumbedza henefha, hune mafhungo a nga vha a tshi khou bvelela hone. Tshine tsha ita uri nganeapfufhi i thome ndi musi ho thithisea vhudziki vhune vhu nga vha vhu hone kha vhutshilo ha muanewa muhulwane. Samusi ro no ñi sumbedza afho n̄tha, kuñvhadzele kwa hone ku fanela u vha ku kokodzaho lutamo lwa muvhali uri a tame u vhalo a tshi ya phan̄a. Izwi zwi bveledzwa nga u sa anetshela zwinzhi malugana na muanewa muhulwane na thaidzo yawe. Zwenezwi zwi ðo ita uri mathomele a vhe mapfufhi sa zwo lavhelelwaho kha nganeapfufhi. Muñwali ho ngo fanela u ñea ðhandavhudzo ya mvumbo ya muanewa muhulwane, kana u ðalutshedza fhethuvhupo nga u ðala. Izwi vhavhali vha ðo zwi vhona kha nyito na zwine muanewa a ðo vha a tshi khou ita zwenezwi nyito i tshi ya phan̄a. Mafhungo othe ane a anetshelwa kha mathomele a fanela u tshimbilelana na muhumbulo muthihi muhulwane.

Vhañwe vhañwali vha a thoma nganeapfufhi dzavho nga u sumbedza vhaanewa vhe kha nyambedzano. Henefho kha nyambedzano yeneyo, vhavhali vha a kona u wana uri muanewa muhulwane ndi nnyi, nahone thaidzo yawe ndi ifhio. Kha ri sedze kha nganeapfufhi ya 'Ganuko a ñi vhuisi tshalo' kha *Zwa maramani*, hune ra wana nyambedzano vhukati ha Vho-Rumani Raulinga na mufumakadzi Vho-Sosana:

Inwi Sosana, vhege i ðaho nga Lavhutano kana Mugivhela ndi khou ya u renga TV ðoroboni. Samusi ñivi yanga yo thoma gamusi, nahone ri sa khou tsa Venda, ndi vhona zwi khwine u ðirengela tshiñwe tshithu tshine ra ðo vhandavho.

(Maumela 1985:68)

Kha nyambedzano iyi ri a kona u zwi vhona uri Vho-Rumani Raulinga ndi vhone muanewa muhulwane a re na thaidzo ya u toða u renga TV nge vha wana tshelede ya ñivi. Vhañwe-vho ndi vhane vha thoma nga u ðalutshedza mvumbo ya muanewa kana u ðalutshedza fhethuvhupo.

Kha ri sedze kha nganeapfufhi ya 'Ho vho lovha tshelede ye ya fhira mpimo' i bvaho kha bugu ya nganeapfufhi ya *Mmbwa ya la iriwe a i noni*:

Ndi Lavhutanu nga matavhelo. Bannga iyi ya Thohoyandou ndi hone i tshi tou bva u vula. Munna mupfufhi mutswuku zwawe wa khofheni ho dhaho zwavhudi ane a nga di vha a tshi khou hovhelela u vha munnamudi ngoyu a tshi khou dzhena banngani iyi o nemebedza phuthumennde ya vhunzHINGA nga tshanda tshawe tshauja. Munna hoyu ndi Mphabana, muge wa silaha ya Khunguni.

(Maumela 1983:7)

Kha aya mafhungo vhavhali vha kona u divha mvumbo ya Mphabana nge muanetsheli a tou talutshedza. Fhedzi-ha, ku talutshedzele kwo raliho a ku thithisi kubvedzele kwa nyito ngauri na kwone ku a farisa kha u bvedza nyito iyi. Kha talutshedzo iyo vhavhali vha kona u pfa uri u khou ya banngani, nahone ndi rasilaha. Hu dovha ha sumbedzwa tshivhumbeo tsha ene muanewa. Zwothe hezwi zwe zwa bulwa zwi a tshimbilelana na muhumbulo muthihi muhulwane. Ku talutshedzele kwo raliho ku farisa kha uri mathomele a songo vha malapfu.

Ro no di sumbedza uri mathomele ho ngo fanela u lapfesa. Mathomele mapfufhi a fanela u mbo di ri rathisela kha mutumbu.

1.3.2.2 Mutumbu

Mutumbu ndi wone tshipida tshilapfusa tsha nganeapfufhi. Afha ndi hone hune vhavhali vha vhesa muanewa muhulwane. Thaidzo ila ye vhavhali vha tangana nayo kha mathomele hu vha hu hone i tshi vhonelesa kutandululele kwayo. Muanewa muhulwane u lwa na u i tandulula hone hu tshi di vha hu na zwine zwa khou kondisa. Zwenezwo-ha, hu vha na zwinzhi zwine muanewa muhulwane a ita

kha u tandulula thaidzo iyo. Zwoṭhe zwine muanewa muhulwane a ita kha u tandulula thaidzo zwi fanela u tshimbilelana na muhumbulo muthihi muhulwane wa nganeapfufhi. Zwiitei zwoṭhe zwine zwa khou bvelela zwi fanela u tuṭula dzangalelo la muvhali, uri a pfe a na dzangalelo la tshiitei tshi tovhelaho. Muṅwali ho ngo fanela u ita a tshi dzhenisa mafhungo a thungo, kana a thoma u ṭalutshedza nga ha mvumbo ya muanewa kana u ṭalutshedza nga fhethuvhupo hune mafhungo a khou bvelela hone. Zwoṭhe izwi vhavhali vha ḡo zwi vhona kha zwine muanewa a ita, na nyambedzano ine a i fara na vhaṅwe vhaanewa. Zwenezwi muanewa muhulwane a tshi khou lingedza u tandulula thaidzo, u a swika hune a ri swikisa kha tshiga tsha maṭhakheni, hune ra kona u vhona uri thaidzo ye ya vha i hone i fanela u fhela. Kha nganeapfufhi nnzhi, tshiga itshi tsha maṭhakheni tshi vha hone khathihi na tshipiḡa tsha mafhedzisele. Tsha vhuya tsha vha hone a hu tshe na zwiṅwe zwine muanewa muhulwane a ita ngauri thaidzo i ḡo vha yo thasululwa. Henefha ndi hune muṅwali a ḡo kona-ha u vhina mafhungo awe nga u ri rathisela kha tshone tshipiḡa tsha mafhedzisele.

1.3.2.3 Mafhedzisele

Kha tshipiḡa itshi tsha nganeapfufhi vhudziki vhuḷa ha muanewa muhulwane he ha thithisea kha mathomele vhu vhuvelela tshigani ngauri thaidzo iḷa ye ra ṭangana nayo i a thasululwa. Vhaṅwali vhaṅwe vha sumbedza kutandululele kwa thaidzo nga u tou ṭalutshedza zwoṭhe zwe zwa bvelela, hone vhaṅwe vha tshi tou sia muyani. Fhungo ḷihulwane ndi ḷa uri muanetsheli ho ngo fanela u tou buletshedza zwoṭhe malugana na kutandululele kwa thaidzo iyo. Izwi zwi ita uri mafhedzisele a nganeapfufhi a si takadze. Muanetsheli u fanela u ṅea vhavhali mushumo wa u ḡihumbulela uri mafhungo a nga vha o fhela hani. Kufhedzele kwonoku ku fanela u vha ku tendiseaho nge kwa vha na vhushaka na zwe zwa vha zwi tshi khou bvelela kha mutumbu. Arali zwa sa vha na vhushaka na zwo bvelelaho kha mutumbu, kufhedzele

kwa hone a ku nga tendisei. Fhungo lihulwane ndi ja uri mafhedzisele a fanela u vha mapfufhi.

Zwiitei zwa kha tshivhumbeo tsha nganeapfufhi zwi vha hone nge vhaanewa vha vha hone. Zwenezwo-ha, vhaanewa vha na mushumo muhulwane kha u bvedzwa muhumbulo muhulwane wa nganeapfufhi.

1.3.3 Vhaanewa

A ri nga ambi zwinzhi malugana na nyolo ya vhaanewa. U pfesesa nga ha kuolelwe kwa vhaanewa kha nganeapfufhi, kha hu vhalwe kha zwe ra talutshedza malugana na kuolelwe kwa vhaanewa kha nganea afho ntha. Ndila dza u ola vhaanewa kha nganeapfufhi na nganea dzi a fana. U fana na kha mañwe mañwalwa a litheretsha, vhaanewa ndi vhone vhane vha vha na mushumo muhulwane kha u bvedzwa nyito ya zwine muñwali a toḁa u divhadza.

Nyolo ya muanewa kha nganeapfufhi a i sumbedzwi nga vhuḁalo u fana na kha nganea. Kha nganeapfufhi hu sumbedzwa fhedzi mvumbo ine ya tshimbilelana na zwine zwa khou itea kha tshiwo tshenetsho. Muñwali ho ngo fanela u tou talutshedza mvumbo ya muanewa nga vhuḁalo. Zwinzhi malugana na mvumbo ya muanewa zwi ḁo vhone na zwine a ita. Hu na vhañwe vhañwali vhane vha vha na dzema ja u talutshedza tshivhumbeo tsha muanewa kha nganeapfufhi dzavho; hezwi zwi ita uri nganeapfufhi i lapfese. Samusi ro no ḁi sumbedza afho ntha, mvumbo ya muanewa kha i bvedzwe nga zwine muanewa a ita. Fhedzi-ha izwi a zwi ambi uri muñwali ho ngo fanela u bula zwiñwe malugana na tshivhumbeo tsha muanewa arali a tshi vhona uri zwi na ndeme kha u alusa nyito ya nganeapfufhi.

Vhaanewa vha nganeapfufhi a vho ngo fanela u vha vhanzhi. Kanzhi hu vha na muanewa muhulwane na vhañwe vha si gathi vhane vha mu

farisa kha u bvedza nyito ya nganeapfufhi. Arali vhaanewa vha nganeapfufhi vha vha vhanzhisa, hu do vha na zwiitei zwinzhi zwa vho ita uri nganeapfufhi i lapfese. Afha a ri ambi vhaanewa vhane vha wanala vhe zwigwada. Vhaanewa avha ri nga si ri vho dalesa ngauri vha tou vha tshigwada tshine tsha vha na pfariso kha nyaluwo ya nyito ya nganeapfufhi. Afha ri nga fanyisa nga vhana vha tshikolo vhe kilasini.

Zwiito zwa vhaanewa vhane vha vha kha nganeapfufhi zwi fanela u kwama muhumbulo muhulwane wa nganeapfufhi. Muanewa muhulwane ndi ene ane a divhadzwa kha mathomele, ra mu vhona a tshi lingedza u tandulula thaidzo yawe kha mutumbu, ra dovha ra mu vhona musi thaidzo yawe yo thasululwa kha mafhedzisele. Zwothe zwine a ita u bva kha mathomele u rathela kha mutumbu u swika kha mafhedzisele zwi fanela u vha zwi tshi kwama muhumbulo muhulwane wa nganeapfufhi.

1.3.4 U tūtula dzangalelo

U tūtula dzangalelo ndi inwe ya thodea dza ndeme malugana na u bvedza nganeapfufhi yavhudi. U shumiswa ha u tūtula dzangalelo kha nganeapfufhi ndi hone hune ha ita uri vhavhali vha vhe na lutamo lwa u vhala nganeapfufhi yeneyo nga tshifhinga tshenetsho, vha i fhedze hu si na tsho thithisaho. Muvhali musi a tshi vhala zwa u thoma u kungea u vhala zwa phanda, musi e vhekati u a kungea u toda u divha uri izwo zwe a tangana nazwo mathomoni zwi aluwa hani. Mafela (1992:14) u amba uri:

Nga u shumisa ndila ya u tūtula dzangalelo, muwali u kona u ita uri naho muvhali a tshi divha uri nganeapfufhi i do fhela hani, a si kone u divha uri nganeapfufhi i do swika hani afho. Hezwi ndi zwone zwine muvhali a do vha a tshi khou toda u divha, zwa mu kombetshedza uri a vhale a tshi ya phanda uri a do kona u vhona uri nganeapfufhi i do swika hani mafhedziseloni.

Vhunzhi ha vhavhali vha na dzema la uri ndila ya u tuta dzangalelo i nga shumiswa fhedzi mafhedziseloni a nganeapfufhi. Izwi a si zwone, u tuta dzangalelo hu fanela u itwa u bva nganeapfufhi i tshi thoma u swika mafhedziseloni ayo. Izwi zwi amba uri vhavhali vha fanela u tutea dzangalelo nga u vhona thoho ya nganeapfufhi. Muñwali u fanela u vhekanya thoho ya nganeapfufhi nga ndila ine ya do ita uri vhavhali vha vhe na lutamo lwa u vhala zwi re ngomu kha nganeapfufhi yeneyo. Muñwali izwi a nga zwi ita nga u sa tou buletshedza tshothe zwi re kha nganeapfufhi. Vhañwe vhañwali vha a shumisa mirero ya Tshivenda sa thoho dza nganeapfufhi. Kha vhane vha divha thalutshedzo ya murero wo shumiswaho, dzangalelo la u vhala nganeapfufhi iyo li a fhungudzea ngauri vha do vha vha tshi vho divha zwine zwa khou ya u bvelela khayoy. Thoho ya mafhungo na yone a yo ngo fanela u tou lapfesa. Muñwali a nga dovha hafhu u divhadza muanewa muhulwane na thaidzo yawe nga ndila ine ya do sia vhavhali vha na lutamo lwa u toda u divha uri thaidzo iyo i do thasululwa hani. Thaidzo ya muanewa muhulwane na yone i fanela u vha i i tendiseaho. Kha mutumbu ro no di bula uri ndi hone hune ha itea zwinzhi musi muanewa muhulwane a tshi khou lingedza u tandulula thaidzo. Tshiite tshiñwe tshi fanela u bvedzwa nga ndila ine muvhali a do sala a na lutamo lwa u divha uri tshiite tshi tovhelaho tshone tsho tou ita hani kana tsho bvedzwa hani. Izwi zwi fanela u itea ngauralo u swika zwiitei zwi tshi ri swikisa mathakheni a nganeapfufhi. Tshifhinga tshothe vhavhali vha fanela u vha vha tshi khou divhudzisa uri muanewa muhulwane u do tandulula hani thaidzo ine a vha nayo. Lihulwane ndi la uri zwiitei zwothe zwa u tuta dzangalelo zwi fanela u vha zwi tshi khou disendeka nga muhumbulo muhulwane wa nganeapfufhi. U thasulula thaidzo hu fanela u itwa nga ndila i mangadzaho. Nganeapfufhi a yo ngo fanela u tou fhela nga ndila ine muvhali a nga vha o lavhelela uri i nga fhelisa zwone. Henefha ndi hone hune muñwali a nga tuta dzangalelo la vhavhali nga u sa buletshedza uri mafhungo a fhela hani. Muñwali u fanela u ita uri vhavhali vha sale vha tshi tou dihumbulela uri mafhungo a nga vha o fhela hani.

Muñwali a nga tũtũla dzangalelo ła vhavhali nga u vha sia muyani. Ha buletshedzi mafhungo tshothe, u vha sia muyani uri vha lingedze u humbulela uri hu nga vha hu tshi do bvelelani phanda. Kudivhadzele kwa muanewa na thaidzo yawe ku fanela u sia vhavhali muyani uri vha divhudzise uri hu khou ya u bvelelani phanda. Kuvhekanyeke kwa zwiitei kha mutumbu na kwone ku fanela u sia vhavhali muyani. Tshiitei tshiñwe tshi ite uri muvhali a vhe na lutamo lwa u vhala zwa phanda. Vhavhali vha fanela u siwa muyani kha mafhedzisele uri vha kone u sala vha tshi diumbulela uri mafhungo a nga vha o fhela hani. Fhedzi-ha u siwa muyani afha hu fanela u vha na vhushaka na zwi re kha mutumbu uri vhavhali vha kone u vhona vhushaka vhune ha do vha farisa kha u ita tsho ya uri thaidzo i nga vha yo thasululwa hani kana mafhungo a nga vha o fhedzwa hani.

Muñwali a nga dovha hafhu u tũtũla dzangalelo ła vhavhali nga u shumisa aironi ya dirama. Malugana na aironi ya dirama, muñwali u dzima muanewa muhulwane mañwe mafhungo ane a khou ya u bvelela khae phanda hone vhaanewa vhañwe kha nganeapfufhi vha tshi a divha, na vhavhali vha tshi kona u vhona zwine zwa khou ya u bvelela kha muanewa uyo muhulwane. Muanewa uyu u do vhone a tshi khou di bvelela phanda nga u ita zwenezwo zwine zwa khou mu isa huñwe fhethu, hone a sa divhi zwine zwa khou ya u bvelela. Tshiñwe tshifhinga vhañwe vhaanewa vha a lingedza u mu kaidza, ene a di omelela kha u ita zwenezwo. Izwi zwi tũtũla dzangalelo ngauri vhavhali vha do toda u divha zwine zwa khou ya u bvelela khae musi a tshi swika kha tshiga tshenetsho.

Vhañwali vhanzhi vha Vhavenda nganeapfufhi dzavho a dzi tũtũli dzangalelo ngauri vha tou buletshedza zwothe zwine zwa khou bvelela lune vhavhali vha sa ite vha tshi divhudzisa malugana na zwine zwa khou bvelela. Hu di vha-vho na vhañwe vha si gathi vha fanaho na Vho-E T Maumela vane nganeapfufhi dzavho dza tũtũla dzangalelo ła vhavhali. Kha nganeapfufhi ya 'Zwi tou nga ndi muloro' i bvaho kha

Zwa maramani ya Vho-E T Maumela, ho shumiswa ndila ya u tūtula dzangalelo lu fushaho.

1.3.5 Luambo na tshitaila

A ri nga ambi zwinzhi malugana na luambo na tshitaila. Thoḏea iyi ro no ambesa nga hayo kha t̄halutshedzo ya nganea. Zwenezwo-ha, malugana na kubvedzele kwa luambo na tshitaila kha nganeapfufhi vhavhali vha ḏo vhala zwi re kha nganea ngauri kubvedzele kha mañwalwa aya ku a fana. Fhedzi-ha, line la fanela u ḏivhiwa ndi la uri nganeapfufhi i fanela u vha na mufhindulano wo vangwiwa na t̄halutshedzo. Mufhindulano u a dovha hafhu wa farisa kha u tūtula dzangalelo la vhavhali ngauri musi vhaanewa vha tshi tou amba nga vhone vhane, zwi ita uri vhavhali vha tou nga na vhone vha hone henefho kha nyambedzano yeneyo. Zwenezwo-ha vha ḏo vha na lutamo lwa u toḏa u ḏivha uri kha nyambedzano iyi hu ḏo bvelelani. Nyambedzano i dovha hafhu ya vha na pfariso kha u bvedza mvumbo dza vhaanewa. Hezwi vhaanewa vha tshi khou tou amba vhone vhane, vhavhali vha kona u ḏiwanela uri vhaanewa vha nga vha vha na mvumbo-ḑe, a vha tou anetshelwa. Fhedzi-ha, mufhindulano uyo u fanela u langwa, u dovhe u vhe une wa tendisea.

Vhañwe vhañwali vha shumisa miswaswo kha nganeapfufhi dzavho. Izwi zwi a dovha hafhu zwa tūtula dzangalelo la vhavhali ngauri vha ḏo vha vha tshi khou takadzwa nga miswaswo iyo. Muñwali a nga shumisa muhoyo kana tsatsaladzo kha u bvedza mvumbo ya muanewa kana fhethu hune mafhungo a khou bvelela hone. Tshumiso ya thoḏea iyi i ita uri nganeapfufhi i vhe na tshileme. Vha hone vhañwali vha fanaho na Vho-Demana vhane nganeapfufhi dzavho dza wanala dzo nakiswa nga muhoyo na tsatsaladzo. Nganeapfufhi i fanaho na 'Mutshutshu zwawe' i wanalaho kha *Mithetshelo* ndi tsumbo yavhuḏi ya nganeapfufhi yo shumisaho miswaswo khayi.

Muñwali a nga anetshela mafhungo nga ndila dzo fhambanaho. Huñwe a nga anetshela nga u shumisa muanetsheli-muthu wa u thoma, hone huñwe a tshi nga shumisa muanetsheli-muthu wa vhuraru. Malugana na vhuantsheli hu do sedzwa zwe zwa haseledzwa kha nganea ngauri a hu na phambano.

1.3.6 Fhethuvhupo na tshifhinga

Nganeapfufhi na nganea a zwo ngo fhambana malugana na kubvedzele kwa fhethuvhupo na tshifhinga. Zwenezwo-ha malugana na thodea iyi hu do sedzwa zwi re kha nganea. Ndila dza u bvedza fhethuvhupo na tshifhinga dzi a fana kha mañwalwa aya a litheretsha. Phambano i tou vha yeneyi ya uri mafhungo a nga bvelela fhethu hunzhi nahone nga zwifhinga zwo fhambanaho kha nganea, hone hu tshi lavhelelwa uri fhethuvhupo na tshifhinga hu langiwe kha nganeapfufhi. Izwi zwi tshi itiswa ngauri nganeapfufhi i kwama tshiwo tshithihi kha vhutshilo ha muanewa. Muñwali ane a kwama fhethuvhupo huthihi na tshifhinga tshithihi u bvedza nganeapfufhi yawe zwavhudi. Izwi a zwi ambi uri vhañwali vha songo shumisa fhethuvhupo hu fhiraho huthihi na zwifhinga zwo fhambanaho, ngauri hu na vhañwe vhane vha kona u zwi langa lu fushaho.

Fhethuvhupo na tshifhinga zwi na pfariso khulu kha nganeapfufhi. Mafhungo a kha nganeapfufhi a nga tendisea musi ho shumiswa fhethuvhupo na tshifhinga zwi tendiseaho. Fhethuvhupo na tshifhinga zwi a dovha hafhu zwa farisa kha u bvedza mvumbo dza vhaanewa na u ita uri mvumbo dza vhaanewa vhanevho dzi vhe dzi tendiseaho. Muvhali u kona u pfesesa mvumbo ya muanewa nga u vhambedza zwine a tshilisa zwone na fhethuvhupo hune a wanala hone na tshifhinga tshine a tshila khatsho.

Ro no di bula uri thodea dza nganea, nganeapfufhi na maanea a dzo ngo tou fhambanela kule. Afha nthā ro kona u sumbedza thodea dza nganea na dza nganeapfufhi. Afha fhasi ri do haseledza nga thodea dza maanea.

1.4 MAANEA

Samusi ro no sumbedza afho nthā, maanea ndi luñwe lwa tshaka dza phurosa hune khalwo muñwali a sumbedza kuvhonele kwawe nga ha thoho kana thaidzo i no wanala vhutshiloni ha vhatu. Kanzhi hu kwamiwa zwa matshilisano vhukati ha lushaka, zwa vhurereli, zwa vhutsila na filosofi ya vhatu vhenevho. Abrams (1981:55) a tshi talutshedza maanea u ri:

A brief composition in prose that undertakes to discuss a matter, express a point of view, or persuade us to accept a thesis on any subject whatever.

(Liñwalwa lipfufhi kha phurosa line la haseledza nga ha tshithu, la tana muhumbulo walo kana la ita uri vhavhali vha tende likumedzwa kha zwiñwe na zwiñwe zwine zwa ambiwa.)

Maanea ho ngo tou fhambanesa na nganeapfufhi musu ri tshi sedza vhulapfu hao. One ho ngo lapfa, nahone a kwama thoho nthihi ya mafhungo. Muñwali u kwama thoho nthihi ya mafhungo u bva mathomoni u swika maanea a tshi fhela. Ndi henefha hune muñwali a sumbedza tshenzhemo yawe malugana na zwa vhutshilo na u bvedza zwine ene a vhonisa zwone vhutshilo. Mushumo muhulwane wa maanea ndi u funza muvhali zwiñwe malugana na zwine zwi nga shumiswa vhutshiloni, kana u tutuwedza muvhali uri a tende zwine muñwali a khou lingedza u sumbedza.

Lushaka ulwu lwa mañwalwa a phurosa a lwo ngo thoma kale kha Tshivenda. Maanea o vha a tshi di ñwalwa o tangana na nganeapfufhi

kha bugu dzi fanaho na *Ndededzi*. Fhedzi-ha o vha a sa gudwi sa mañwalwa a *litheretsha*. Zwikoloni vhana vho vha vha tshi funzwa kuñwalele kwa maanea, fhedzi hu sa sedzwi ðhodega dzao sa mañwalwa a *litheretsha*. A si kale-kale vhana vha tshikolo vho thoma u guda maanea sa mañwalwa a *litheretsha*. Izwi zwo itiswa nge vha Muhasho wa Pfunzo vha ita uri kharikhulamu i katele na maanea sa zwine zwa fanela u gudwa zwikoloni sa mañwalwa a *litheretsha*. Ndi henefha he vhañwali vha fanaho na Vho-T N Makuya na Vho-T N Maumela vha thoma u ñwala mañwalwa a *litheretsha* a maanea. U ya nga Mafela *et al* (1997:1)

Bugu ya u thoma ya maanea yo ñwalwa nga Vho-Makuya ine ya pfi *Maanea* (1990). I tovhelaho yo vha ya Vho-Maumela ine ya pfi *Maanea a pfadzaho* (1992).

U bva henefha ho ðo tutuwa vhañwali vha maanea vha re na tshivhalo vha fanaho na Vho-N E Phaswana, Vho-M Ntshirando, Vho-M P Mavhaga, Vho-K Y Ladzani, Vho-I P Mandende na Vho-M R Ntshuḽalu.

Maanea a nga khethekanywa u ya nga tshaka dzo fhambanaho zwi tshi bva kha ndivho, mishumo na zwine a anetsheliswa zwone. Nga u sedza u dzhenelela ha muñwali kha zwine a anetshela ri a kona u khethekanya maanea u ya nga zwigwada zwivhili, zwine zwa vha *maanea a fomala* na *maanea a si a fomala*. Kha maanea a fomala muñwali ha tou dzhenelela (objective) nga maandḽa, u vhea mafhungo lune muvhali muñwe na muñwe a ðo kona u ñea tsho yawe. Muñwali u ñwala sa muthu ane a vha na ndivho ya zwine a ñwala ngazwo. U a kona u ðandavhudza ðhoho ya mafhungo zwavhudi, nahone mafhungo awe a na ndunzhendunzhe. Hone kha maanea a si a fomala a tshi vhonala hu na u dzhenelela ha muñwali (subjective) kha zwine a ñwala ngazwo. Muñwali u ñwala nga zwine zwa kwama ene nthani ha uri a ñwale nga zwine zwa kwama lushaka. Izwi zwi sumbedza uri maanea o raliho a ðo sumbedza zwine muñwali a zwi takalela. Kuðandavhudzele na kwone ku

nga si fane na kha maanea a fomala, ngauri tshivhumbeo tshao tshi a thengathenga, nahone ndunzhendunzhe ya hone a i tou fusha tshoṭhe.

Musi ri tshi lavhelesa mishumo ya maanea na zwine a anetsheliswa zwone ri nga khethekanya maanea u ya nga *maanea a u ṭalutshedza*, *maanea a u anetshela*, *maanea a u ṭaṭa*, *maanea a khumbulelwa*, *maanea a nyambedzano*, na *maanea a u ṭana*.

Maanea a u anetshela kanzhi a anetshela nga he muthu a tshimbilisa zwone kana zwe a vhona. Muñwali a nga vha a tshi khou amba nga tshiwo tsha zwe zwa bvelela nga tshiñwe tshifhinga. Mafhungo a hone musi a tshi anetshelwa a tovhela u ya nga he zwiwo zwa bvelela ngaho. Hunzhi ri wana hu tshi anetshelwa nga likhathi lo fhiraho. Maanea a u anetshela a vhonala nga tshitori na muanewa, nahone a bvelela huñwe fhethu nga tshiñwe tshifhinga.

Lushaka lwa maanea a u ṭalutshedza lu ṭalutshedza nga zwenezwo zwo bulwaho kha ṭhoho ya maanea. Hu ṭalutshedzwa tshivhumbeo kana zwine tshithu tsha vha zwone u fana na u ṭalutshedza nga ha zwine tshikolo tsha fhethu hukene tsha vha zwone. Fhungo lihulwane ndi la uri muñwali u ṭalutshedza zwine a vhonisa zwone tshithu tshenetsho. Muñwali a nga ṭalutshedza nga ha tshivhumbeo tsha muthu kana tshiñwe tshithu, mulambo kana dorobo. Ndivho khulwane ndi ya u divhadza na u funza nga ha tshenetsho tshi no khou ṭalutshedzwa.

Maanea a u ṭaṭa one a ṭoda u sumbedza uri ane a khou ñwala nga ṭhoho yeneyo u khou amba zwone, ndi zwone zwa vhukuma. Muñwali wa maanea a nga ima na ṭhoho yeneyo kana a i hanedza. Kuṭaṭele kwawe ku fanela u ita uri muvhali a tende kha zwine a amba. Izwi zwi amba uri muñwali u kwengweledza muvhali uri a tende kha zwine a amba nga u tikedza mbuno dzawe. Afha ndi hone hune muñwali a fanela u kona u vhekanya mihumbulo yawe nga dila i tovhelanaho uri zwine a bula zwi kone u tendisea. Baker na Howard (1985:25) vha ri:

Argumentative is our surest way to knowledge. It rubs ideas together to see what can stand the wear and tear. It discovers what is valid, what insubstantial. So, as an essayist, you set out to persuade your readers that, what you believe true is in fact demonstrably true, not merely a private fancy. You do this by taking your subject and sharpening it into a thesis, putting an argumentative edge on it, then demonstrating the trueness of that edge in the rest of your essay.

(U ̣atạạ ndi yone ndila ya u wana ndivho. U ̣atạạ hu ita uri mihumbulo i hanedzane uri hu wanale zwine zwa vha zwa vhukuma. Nga u ̣atạạ hu tumbulwa zwine zwa vha zwa ngoho, na zwine zwa si vhe zwa ndeme. Ngauralo, sa muñwali wa maanea, muñwali u kunga vhavhali uri vha tende kha zwine a tenda uri ndi ngoho, na uri zwi a kona u sumbedzea sa ngoho. Muñwali u ita izwi nga u dzhia zwine a amba ngazwo a zwi ita ̣ikumedzwa, a ita uri hu vhe na u ̣atạạ khạlo. Ngauralo a kona u sumbedza vhungoho ha zwine a amba u bva mathomoni a maanea u swika a tshi fhela.)

Afha muñwali u vha a tshi khou kwama thaidzo inwe vhutshiloni. U a ima na thaidzo iyo kana a i hanedza. Tshi re hone ndi uri arali a tshi khou hanedza u fanela u hanedza u bva mathomoni u swika maffhedziseloni, na musi a tshi tenda a ita zwenezwo. Tshifhinga tshoṭhe u fanela u vha a tshi khou ̣ahisa mbuno dzi sumbedzaho vhuimo hawe. Hu nga kha ̣i netshedzwa ̣ikumedzwa ̣a uri *Tshelede ndi mavhulaise*. Muñwali muñwe a nga ima na ̣ikumedzwa ̣i, hone muñwe a tshi nga hanedza. Arali a tshi hanedza ̣ikumedzwa ̣i u fanela u sumbedza nga mbuno dzi tendiseaho uri tshelede a si yone mavhulaise. Tshenzhemo ya zwa vhutshilo ndi yone ine ya vha na pfariso kha muñwali uri a kone u ̣atạạ. Malugana na ndivho ya maanea o raliho, Mafela *et al* (1997:4) u ri:

Ndivho ya lushaka ulwu lwa mañwalwa ndi uri muanetsheli a kone u ̣ivhadza kuvhonele kwawe kwa zwithu vhutshiloni na uri a kone u tandulula thaidzo ine i nga vha i hone vhutshiloni.

Maanea a khumbulelwa one a kwama zwa muhumbulo. Muñwali afha u vha a tshi amba nga zwine a khou humbula. Hu nga humbulwa nga ha zwithu zwinzhi, zwine muthu a do vha zwone tshifhingani tshi daho kana musi o newa vhuñwe vhuimo vhutshiloni. Muñwali afha ha humbulesi nga muvhali, u humbula nga ha ene muñe fhedzi. Arali e ñwana wa tshikolo a nga humbula nga ha zwine a do ita musi a tshi ya yunivesithi, zwine a do ita musi a tshi vho shuma, na zwiñwe zwinzhi. Ndivho ya mañwalwa aya ndi ya u ita uri muvhali a vhe na u humbulela phanda vhutshiloni hawe.

Maanea a nyambedzano one a kwama vhaanewa na nyito. Nyito kha maanea aya i bveledzwa nga vhaanewa. Vhaanewa ndi vhone vhane vha tana mafhungo na thaidzo yao. Afha hu nga diswa likumedzwa, hune muñwe a do vha a tshi ima na lo, hone muñwe a tshi khou hanedza. Kha nyambedzano ya vhaanewa avha muñwe na muñwe u do vha a tshi khou lingedza u tikedza zwine a ima nazwo u swika mafhedziseloni hune vha do swika hune vha tendelana kha lithihi nge muñwe a zwi vhona uri zwa uyo muñwe ndi zwone. Ulwu lushaka lwa maanea lwo fhambana na maanea a u ta ta ngauri khalwo hu vha na vhaanewa vhavhili vha no khou hanedzana, hone kha maanea a u ta ta hu ene muñwali fhedzi a no khou bvisela khagala zwine a tenda khazwo.

Maanea a u tana one a amba nga ha thoho inwe na inwe yo netshedzwaho. Ndivho khulwane ndi ya u linga vhukoni ha muñwali kha u humbula na u talutshedza na u vhekanya mihumbulo. Muñwali u fanela u shumisa kuhumbulele kwawe na tshenzhemo malugana na zwa vhutshilo musi a tshi ñwala lushaka ulwu lwa maanea. Kha lushaka ulwu lwa maanea, hu na ane a tou talutshedza na u tana, na ane a to da u humbula zwihulu. Haya a u talutshedza na u tana fhedzi a fana na musi ho newa thoho ya uri *Mulambo*. Afha muñwali u do tana zwine mulambo wa vha zwone nga u talutshedza zwine a vhona. Kha aya ane a to da u humbula, muñwali u fanela u tana zwine thoho ye a newa yone

ya vha zwone nga u shumisa muhumbulo. Hafha hu vha hu tshi khou talutshedzwa nga ha tshithu tshi sa vhonali tshi fanaho na mazwifhi.

U fana na mañwe mañwalwa a phurosa, u ñwala maanea hu na vhutsila ngomu. Muñwali u fanela u bveledza mihumbulo yawe nga ndila ine ya ðo tendisea kha vhavhali. Izwi zwi amba uri u fanela u vha e na ndivho ya u bveledza thodea dza maanea. Afha fhasi ri ðo lingedza u sumbedza kubveledzele kwa thodea dza maanea.

1.4.1 Thodea dza maanea

Uri ri kone u fhambanya maanea na nganeapfufhi, ri fanela u sedza thodea dza mañwalwa aya a phurosa. Ro no ði haseledza nga ha thodea dza nganeapfufhi. Zwino ri ðo lingedza u sedzulusa thodea dza maanea huñwe ri tshi ita ri tshi dzi vhambedza na dza nganeapfufhi. Zwothe, nganeapfufhi na maanea ndi nganetshelo pfufhi dzine dza vha na tshivhumbeo tshine tsha vha na mathomele, mutumbu, na mafhedzise. Fhedzi-ha zwine zwa wanala kha tshivhumbeo tsha nganeapfufhi a zwi fani na zwi wanalaho kha tshivhumbeo tsha maanea. Nganeapfufhi i shumisa vhaanewa u bveledza nyito yayo, hone tshaka nnzhi dza maanea dzi sa shumisi vhaanewa u bveledza mulaedza. Hothe kha tshaka idzi dza mañwalwa hu fanelwa u nambatela muhumbulo muthihi muhulwane u bva mathomoni u swika mafhedziseloni. Vhañwali vha nganeapfufhi na maanea vha fanela u tuṭula dzangalelo la vhavhali. Kuvhekanyeke kwa dziphara na tshitaila tsha vhañwali malugana na luambo zwi fanela u dzhielwa nṭha kha tshaka idzi dza phurosa. Zwenezwo-ha, afha fhasi ri ðo haseledza nga thodea dzi fanaho na thoho ya maanea, tshivhumbeo, muhumbulo muthihi muhulwane, kuvhekanyeke kwa dziphara, luambo na tshitaila na u tuṭula dzangalelo.

1.4.1.1 Thoho ya maanea

Musi muñwali a tshi humbula u ñwala maanea u thoma nga u humbula lushaka lwa maanea ane a khou ƚoda u ñwala ngalwo. Izwi zwi do ita uri a kone u nanga ƚhoho ine a khou ƚoda u ñwala nga hayo. ƚhoho ya maanea i songo vha yo lapfesaho, nahone i songo vha i kondaho.

Muñwali u fanela u i vhekanya nga ndila ine ya pfesesea kha vhavhali nahone ya kunga lutamo lwavho lwa u vhala zwi re ngomu kha maanea aneo. Arali ya vhuya ya konḁa, a i nga kungi lutamo lwa vhavhali.

Vhañwali vhanzhi vha Vhavenda vha ñwala nga ƚhoho dzi sa kondiho nahone dzine dza pfesesea kha vhavhali. Dzine dza nga dzi a konḁa zwiƚuku ndi idzi dzine khadzo ha wanala ho shumiswa mirero. Nahone dzi kondela fhedzi vhane vha sa kone u ƚalutshedza zwine murero u nga vha u tshi amba zwone. Kha vhaḁa vhane vha ḁivha ƚhalutshedzo dza mirero, vha vha vha tshi vho ḁivha re ngomu.

1.4.1.2 Muhumbulo muthihi muhulwane

Muhumbulo muthihi muhulwane kha maanea u langwa nga ƚhoho ya maanea ine na yone ya langiwa nga zwine muñwali a tama u bvedza kha vhavhali. Hezwi a tshi thoma u ñwala nga ha ƚhoho iyi, u mbo nambatela muhumbulo muhulwane une a khou ƚoda u u bvedza u bva mathomoni a maanea u swika mafhedziseloni ayo. A ho ngo fanela u itwa hu tshi dzheniswa mafhungo a sa tshimbilelaniho na muhumbulo muhulwane wa maanea. Marangaphanda a maanea a fanela u vha a tshi khou kwama muhumbulo uyo. Ri a ḁivha uri kha marangaphanda kanzhi muñwali u vha a tshi khou ƚalutshedza ƚhoho ya maanea.

ƚhalutshedzo yeneyi i fanela u kwama muhumbulo muhulwane wa maanea. Kha mutumbu hone muñwali u dzhenisa mbuno nnzhi dza u tikedza zwine a khou tama u ḁivhadza vhavhali. Mbuno dzothe dzine dza dzheniswa kha mutumbu dzi fanela u vha dzi tshi khou tikedza muhumbulo muhulwane wa maanea. Magumo a maanea na one a

fanela u tikedza muhumbulo muhulwane. Kunweledzele kwa zwo sumbedzwaho kha mutumbu a kwo ngo fanela u bva kha muhumbulo muhulwane wa maanea.

1.4.1.3 Tshivhumbeo

U fana na nganeapfufhi, maanea a na tshivhumbeo tshine tshi nga khethekanywa tsha bva zwipiḁa zwiraru. Kha tshivhumbeo tsha maanea hu wanala zwipiḁa zwa marangaphaḁa, mutumbu na mupendelo.

(a) *Marangaphaḁa*

Marangaphaḁa a maanea ho ngo fanela u lapfesa. Kanzhi a fanela u vha phara nthihi. Zwine muḁwali a ita kha tshipiḁa tsha marangaphaḁa ndi u lingedza u ṭalutshedza vhavhali nga ha ṭhoho ye a ṅea. Izwi zwi ita uri vhavhali vha pfesese ṭhoho ya mafhungo arali vha sa i pfesesi na uri vha vhe na ludungela lwa zwine zwa khou ya u buliwa kha mutumbu. Fhedzi-ha kuṭalutshedzele kwa hone a kwo ngo fanela u vha kwa u tou buletshedza tshoṭhe. Izwi muḁwali u zwi itela uri marangaphaḁa a ite uri vhavhali vha vhe na lutamo lwa u vhala zwa phanḁa kha mutumbu. Rankhododo, Maḁadzhe na Ramaliba (1994:36) malugana na zwenezwi vhone vha ri:

Mathomo a fanela u kunga muvhali. Muvhali kha pfe e na dzangalelo ḁa u isa phanḁa na u vhala maanea aneo.

Zwino ri a kona u zwi vhona uri marangaphaḁa a maanea o fhambana na mathomele a nganeapfufhi. Musi kha nganeapfufhi hu tshi bulwa muanewa muhulwane na thaidzo yawe, kha maanea hu ṭalutshedzwa ṭhoho ya mafhungo. Fhedzi hoṭhe tshipiḁa itshi a tsho ngo fanela u lapfesa.

(b) *Mutumbu*

U ya nga Mafela *et al* (1997:6):

Mutumbu wa maanea ndi wone wo lapfesaho. Afha muanetsheli u ɔo kwama phara dzi re na tshivhalo. Phara inwe na inwe i ɔo vha i na muhumbulo wayo. Fhedzi-ha, mihumbulo yothe ya phara idzi i fanela u vha na vhushaka na thoho ya maanea.

Izwi zwi sumbedza zwavhuḡi uri maanea a bvedzwa kha mutumbu. Muḡwali u lingedza u ṡandavhudza zwe a bula kha marangaphanda a tshi itela uri muvhali a tende kha zwine a amba zwone. Muḡwali u ḡa na mbuno nnzhi dza u tikedza zwe a bula musi a tshi ṡalutshedza thoho ya maanea kha marangaphanda. Fhungo lihulwane ndi la uri mbuno dzothe heneḡha dzi fanela u vha dzi tshi tikedza muhumbulo muhulwane wa maanea.

Mbuno dzine dza dzheniswa kha mutumbu dzi fanela u lunzhedzana nga ndila yo teaho uri vhavhali vha kone u pḡsesa zwine zwa khou ambiwa. Hezwi zwi amba uri phara inwe na inwe i fanela u vha na mbuno yayo. Muḡwali a songo ṡanganya mbuno mbili kana dzi fhiraho mbili kha phara nthihi. Kuvhekanyeke kwa dziphara ku fanela u vha ku kungaho vhavhali. Muvhali a tshi vhala phara iyi u fanela u vha na lutamo lwa u vhala phara ya phanda.

(c) *Mupendelo*

U pendela afha ri khou amba nga u swika mafhedziseloni a maanea. Musi muḡwali a tshi fhedza maanea awe, ha sokou swika huḡwe a mbo ḡi a litsha. Zwine a ita u fanela u sumbedza uri zwino u khou pendela zwe a vha a tshi ṡalutshedza. Kha u pendela, muḡwali u fanela u nweledza zwe a vha a tshi khou ḡwala ngazwo kha mutumbu. Mbuno

dzothe dze a dzi dzhenisa kha mutumbu a tshi lingedza u tikedza zwe a ṭalutshedza kha marangaphanda dzi nweledzwa henefha. Zwothe zwine zwa dzheniswa kha u pendela zwi fanela u tshimbilelana na ṭhoho ya maanea na ṭhalutshedzo yo newaho kha marangaphanda. Ndi henefha hune vhavhali vha do kona u pfa muhumbulo wa muñwali malugana na ṭhoho ye a vha a tshi khou ñwala nga hayo. Zwothe zwine zwa anetshelwa afha zwi fanela u vha zwo dzia lune zwa do sia muvhali a tshi khou tenda kha zwo anetshelwaho kha mutumbu.

U pendela a ho ngo fanela u lapfesa. Zwothe zwine zwa anetshelwa henefha zwi fanela u tshimbilelana na muhumbulo muthihi muhulwane. U fana na marangaphanda, hu nga vha na phara nthihi.

1.4.1.4 U ṭuṭula dzangalelo

Ṭhodea ya u ṭuṭula dzangalelo ro no di i kwama musi ri tshi khou haseledza nga ha nganeapfufhi. Ro di dovha hafhu ra i kwama ri tshi khou haseledza nga tshipida tsha marangaphanda kha tshivhumbeo tsha maanea. Ngauralo a ri nga ambi ngayo nga vhudzivha. Vhavhali vha do fanela u humela murahu kha zwipida izwi zwe ra bula uri vha kone u i pfesesa zwavhuḁi. Fhedzi-ha, vhavhali vha fanela u divha uri maanea a fanela u nyanyula na u ṭuṭula dzangalelo. U ṭuṭula dzangalelo ndi hone hune hu nga ita uri vhavhali vha vhe na lutamo lwa u vhala vha tshi ya phanda. U ṭuṭula dzangalelo hu fanela u vhonele u bva kha ṭhoho ya maanea u swika mafhedziseloni. Mbuno ine muñwali a bula i fanela u ṭuṭula dzangalelo la muvhali uri a pfe a na lutamo lwa u toḁa u pfa mbuno i tovhelaho. Kuḁalutshedzele kwa ṭhoho ya maanea ku fanela u kunga muvhali uri a pfe a tshi toḁa u pfa kuvhekanyele kha mutumbu. Musi muvhali e kha mutumbu u fanela u kungea uri a vhe na lutamo lwa u toḁa u divha kuvhinele kwa zwine zwa khou ambiwa ngazwo.

1.4.1.5 Fhethuvhupo na tshifhinga

Thodea iyi na yone yo ambeswa ngayo kha tshipida tsha nganea. Kubveledezele kwa fhethuvhupo na tshifhinga kha maanea ku a fana na kwa kha nganea. Fhedzi-ha, a si maanea othe ane a vha na thodea ya fhethuvhupo na tshifhinga. Ndi kha maanea a lushaka lwa u anetshela na a nyamabedzano hune hu nga wanala thodea ya fhethuvhupo na tshifhinga. Izwi zwi itiswa ngauri kha tshaka idzi mbili dza maanea hu na zwiwo zwine zwa khou bvelela nahone zwi tshi khou bveledzwa nga vhaanewa. Zwothe zwine vhaanewa vha ita, vha zwi ita huñwe fhethu nga tshiñwe tshifhinga. Malugana na kubveledezele kwa fhethuvhupo na tshifhinga Mafela *et al* (1997:8) u ri:

Muanetsheli a nga bveledza fhethuvhupo na tshifhinga nga u tou talutshedza kana u shumisa zwine vhaanewa vha amba na u ita.

Muñwali uyu u dovha hafhu a sumbedza uri fhethu hune zwine zwa itea zwa khou bvelela hone hu na ndeme khulu kha u lugisela vhavhali uri vha kone u pfesesa zwine zwa khou ya u itea kana zwine zwa khou itea.

1.4.1.6 Luambo na tshitaila

Luambo na tshitaila ndi thodea khulwane ya mañwalwa a litheretsha. Vhañwali ri kona u vhona phambano yavho kha vhuñwali havho ro sedza kushumisele kwa luambo na tshitaila. Luambo na tshitaila zwi wanala zwi zwa ndeme kha maanea u fhirisa kha tshaka dziñwe dza mañwalwa a litheretsha. Zwenezwo-ha, thodea iyi i a sedzeswa zwihulu musi vhavhali vha tshi khou vhalala maanea. Musi ri tshi amba nga luambo na tshitaila ri vha ri tshi khou amba nga kunangele kwa maipfi, kushumisele kwa mafhungo, kuvhekanyele kwa phara, kushumisele kwa figara dza muambo, mirero, maidioma na zwiñwe. Zwinzhi ro amba ngazwo kha tshipida tsha nganea. Uri hu konwe u divhesesa nga

ha luambo na tshitaila hu ɔo fanela u sedzwa izwo zwi re kha zwipiɔa zwa nganea na nganeapfufhi. Fhedzi-ha ri fanela u ɔivha uri luambo lwavhuɔi ndi lwo koɔelwaho nga mirero, figara dza muambo na maidioma. Hezwi zwi a ita uri vhavhali vha vhe na dzangalelo ɔa u vhala maanea. Zwi dovha hafhu zwa tuɔuwedza vhavhali uri musi vha tshi vhala vha vhe vha tshi khou humbula nga u ɔoɔa u ɔivha zwine muɔwali a nga vha a tshi khou ɔoɔa u ɔivhadza.

Kuvhekanyele kwa phara kha maanea ku na ndeme khulu. Arali phara dzi songo vhekanywa zwavhuɔi muɔwali ha nga koni u swikelela kha uri vhavhali vha tende kha zwine a khou lingedza u vha ɔivhadza. Muɔwali u fanela u vhona uri phara nthihi i na muhumbulo muthihi. Hu songo swika hune ha wanala kha phara nthihi hu na mihumbulo i fhiraho muthihi, kana muhumbulo muthihi wa vho vha kha phara mbili. Izwi zwi ɔo thithisa kupfesesele kwa vhavhali. Zwine zwa ambiwa kha phara dzothe zwi fanela u vha zwi tshi khou tshimbilelana na muhumbulo muhulwane wa maanea. Malugana na phara Mafela *et al* (1997:7) u ri:

Kuvhekanyele kwa phara dza maanea ku langiwa nga kuvhekanyele kwa mafhungo ane a shumiswa. Fhungo ɔa u thoma ɔa phara inwe na inwe ndi ɔone ɔine ɔa sumbedza zwine zwa ɔo vha zwi tshi khou ambiwa kha phara yeneyo. Mafhungo othe a tovhelaho fhungo ɔeneɔo kha phara a ɔo vha a tshi khou ɔi tikedza.

Phara i fanela u vha na vhushaka na phara yo ɔaho phanda, ya dovha ya vha na vhushaka na phara i tovhelaho. Izwi muɔwali a nga zwi ita nga u vhona uri u bvedza maanea u bva kha phara dzi sa takadzesi dzi tshi ya kha dzi takadzesaho. Ndi zwone zwine zwa ɔo farisa kha u tuɔula dzangalelo ɔa vhavhali. Izwi zwi ita uri hu vhe na ndunzhendunzhe yavhuɔi kha maanea.

Ro no ɔi sumbedza afho n̄tha uri dziñwe dza t̄hoɔea dza maanea a dzi fhambani na dza nganea na nganeapfufhi. T̄hoɔea dzi fanaho na ya vhuānetsheli dzi a fana na dza kha nganea na nganeapfufhi. Kha maanea hunzhi muñwali u vha a tshi khou ɔivhadza kuvhonele kwawe kwa vhutshilo. Ngauralo, muānetsheli hunzhi u vha e muānetsheli-muthu wa u thoma. Hu a ɔi vha na huñwe hune muñwali a nanga vhaanewa vha vha vhone vhanē vha bveledza muhumbulo wawe u fana na kha maanea a nyambedzano. Huñwe-vho muñwali u a shumisa muānetsheli-muthu wa vhuraru u fana na kha maanea a u anetshela. Zwenezwo-ha malugana na vhuānetsheli vhavhali vha ɔo sedzulusa kha zwe zwa ambiwa ngazwo kha tshipiɔa tsha nganea.